

Роман Коваль

РЕНЕСАНС НАПЕРЕДОДНІ ТРАГЕДІЇ

Моїм батькам -
Миколі Федотовичу Ковалю
та Надії Василівні Курило
присвячую

ЗМІСТ

РЕНЕСАНС НАПЕРЕДОДНІ ТРАГЕДІЇ	2
Клейноди: символ влади чи залежності?	3
Наслідки століть окупацій	3
Центральна Рада: зрада під національними прапорами	4
Орієнтації, орієнтації... ..	6
Україна і Німеччина: друзі чи вороги?	8
“Із соціалістами держави не збудувати!”	10
Анархія “верхів” чи “низів”?	12
Початки гайдамащини	13
Отаманщина	14
Селянські рухи напередодні Голодомору	17
На еміграції	19
Висновки	20
НЕДОВГЕ ЩАСТЯ ПОЛКОВНИКА БОЛБОЧАНА	20
Вище військове керівництво Холодного Яру в 1917 – 1922 роках	30
Висновки	37
Джерела, примітки:	38
Історіософічні думки	40

РЕНЕСАНС НАПЕРЕДОДНІ ТРАГЕДІЇ

У свідомості сучасників укорінилася думка про козаччину як про давно минулу сторінку української історії. Козаччина стала півзабутим, півстертим спогадом-примарою, який вже не збуджує українську кров, не кличе до боротьби за утвердження нашої нації.

Козаччина для більшості по суті стала антикваріатом, який ми – свідомі чи не свідомі своєї причетності до часів, коли українська козацька нація випромінювала потужну енергетику – в більшій чи меншій мірі шануємо, цінуємо, але лише як коштовний музейний експонат, що придатний тільки для зберігання в архіві пам'яті – все-таки родова реліквія! Використати ж його в сучасних обставинах всенівелюючої цивілізації націй-переможців навряд чи вдасться.

Чи дивуватися, що козаччина списана до архівів, історичних музеїв і в кращому випадку виставляється у вітринах? І чи багато приходить людей до цих вітрин, щоб вдихнути хоч кілька ковтків п'яного диму переможних битв – під Конотопом, Жовтими Водами чи Батогом?

Донедавна і я ставився до козаччини як до явища, що вичерпалося, до традиції, що перервалася, та щаслива зустріч із документальним романом Юрія Горліса-Горського “Холодний Яр” спонукала мене зануритись у дослідження епохи Національної революції 1917 – 1920-х років, коли потужний вибух національних почуттів до того століттями приспаної “етнографічної маси” несподівано для всіх – і своїх, і чужих – призвів до таїнства відродження українського народу та його передової, ударної сили – українського козацтва. І відродження не як блідої копії, а як оригіналу – не менш яскравого за свого історичного попередника.

Згадаймо, як оцінював український народ часів Національної революції Лейба Троцький, під керівництвом якого і здійснювалася інтервенція більшовицької Росії проти УНР: “У ньому (українському народові.– *Р.К.*) прокинувся вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків, який спав сотні років. Це страшний дух, що кипить, вирує, як сам грізний Дніпро на своїх порогах, і змушує українців творити дива хоробрості. Це той самий дух вольності, що давав українцям нелюдську силу протягом сотень років воювати проти своїх гнобителів: поляків, росіян, татар і турків – та здобувати над ними блискучі перемоги”.

Справді, відродження козацтва в 1917 р. відбулося на найдзвінкішій ноті – й далеко не ліричній, бо за свою любов до Шевченкової України мільйони людей щедро проливали кров – і свою, і чужу.

Якщо козаччина минулих століть, як правило, обмежувалась мріями про “права і вольності” (тобто автономію в межах тієї чи іншої держави – Речі Посполитої, Московії, а то й Туреччини), збільшення козацького реєстру і зарплатні, а чи не головним імпульсом боротьби було обстоювання православної віри, то Вільне козацтво вже з весни – літа 1917 р. знало, чого хоче – Української держави і порядку в ній, забезпеченого не проханнями чи благаннями, а силою української зброї.

За рівнем національної свідомості та сили козаччина ХХ ст. перевершила всі попередні козацькі рухи, тож варто говорити навіть не про відродження, а про розквіт українського козацтва.

Клейноди: символ влади чи залежності?

Перевагою козацтва ХХ ст. перед попередниками була відсутність (необачно, на мій погляд, оспіваних) клейнодів, які давали українським гетьманам на гетьманування монархи сусідніх імперських держав, цим самим творячи ієрархію взаємин між народами. І українці в цій ієрархії не були на вищому щаблі. Бо не вони давали клейноди турецькому султанові, королю чи московському царю...

Клейноди, які мали символізувати владу у Війську Запорізькому, насправді стали тавром самовбивчої прив'язаності козацьких провідників до московського воза, “королівської ласки” чи “милості султанової”...

Ніби прокляття, переслідувала наш народ якась глибинна несамодостатність, що змушувала українців у боротьбі проти одних історичних ворогів приречено шукати протекторату в інших, котрі з готовністю відгукувались і “освячували” своїми данайськими клейнодами наше “панування у своїй сторонці”. Здається, лише Іванові Мазепі поталанило заручитись бойовою дружбою з народом, який не мав наміру “дарувати” нам клейноди, тобто не збирався брати українців під свій протекторат. Чим закінчилася ця злука – відомо. В основі полтавської катастрофи лежала вірність “хохльонків” “царю-покровителю”, який, ніби ланцюгами, зв'язав клейнодами український народ...

Зрозуміло, що в основі цієї “вірності” вгадується “хохляцька хитрість”, намагання як не перемогти, то обшахраїти, або хоч вициганити допомогу, без якої чомусь не могли обійтися могутні покоління українського козацтва.

Наслідки століть окупацій

Необхідність у боротьбі проти тих, хто кував нам невольницькі кайдани, заручатися підтримкою тих, хто бачив нас в історичній труні, як лиха доля переслідувала українців і в ХХ столітті: галичани й досі, наприклад, не можуть пробачити Симонові Петлюрі, що він за збройну підтримку у війні проти більшовицької Росії “продав Пілсудському Галичину”. Так само і ми, наддніпрянці, не можемо досі вибачити перехід Української галицької армії під штандарти білогвардійського генерала Денікіна, а потім і під червоні прапори більшовиків, котрі, як і денікінці, пообіцяли галичанам військову підтримку в боротьбі проти поляків.

Як бачимо, ненависть до віковичного гнобителя, така природна і зрозуміла, сприяла поглибленню розколу розірваного різними окупантами українського народу. Якби українці перебували під окупацією одного народу, то скинути його панування було б значно легше...

Навіть одна до одної, оці різні частини українського народу (“західняки” і “східняки”), внаслідок тяжкої недолі – окупацій, починали ставитися недоброзичливо: й сьогодні в Галичині можна почути зневажливе “москалі” на наддніпрянців, які мали нещастя потрапити під зверхність Московії-Росії. Так само прикро чути в лівобережних селах назвисько “польщаки” стосовно українців Правобережжя – лише на тій підставі, що вони колись були під владою Польщі.

Зачароване коло українського буття: якщо визискує Польща, то очі, повні надії, зводились до Москви; якщо гнобителем виступала Московія-Росія, то надії

покладались на Польщу або на Туреччину. Оці детерміновано різні вектори сподівань приводили завжди до кривавих міжусобиць українців.

Як не згадати тут уславлену (для галичан) гору Маківку, на якій вони в часи Першої світової війни, захищаючи “тата Франца-Йосипа”, надавали по зубах українцям, які присягнули на вірність “царю-батюшкє”.

А Мотовилівка, під якою Січові стрільці Євгена Коновальця та збаламучене класовою пропагандою селянство перемогли сердюків, котрі разом із загонами російських офіцерів захищали гетьманат Павла Скоропадського?! Добре, що хоч Мотовилівка не оспівана у народних піснях!

А похід на Київ у 1920 р. “українсько-польської армії” під польським загальним командуванням?! Хто протистояв українським частинам, тій же 3-й Залізній стрілецькій дивізії Олександра Удовиченка? Чи не одягнені у червоноармійські шинелі селяни Поділля, які не хотіли повернення польських панів – з їхнім визиском, приперченим шовінізмом? Одним з організаторів боротьби (під червоними прапорами) проти “повернення польських панів” виступив Семен Харченко-Харчук – майбутній героїчний отаман Поділля Хмара, борець проти російського поневолення.

Ой, вже ці орієнтації... Вони мали місце навіть у розпал Національної революції, коли, здавалось, ніхто не здатний був зупинити бурхливу українську повінь, коли український народ, вибухнувши мільйонами сердець, повірив у свою історичну перемогу.

Та не вірила в сили народу (і свої власні) малоросійська соціалістична інтелігенція, яка несподівано для себе очолила революційну боротьбу “темних мас” проти тих, із ким зростала в одній, російській, культурі, кого любила, в кого безмежно вірила (до останнього хрипу!), тобто проти “демократичної” Росії – своєї безумної вчительки “с раскосыми и жадными глазами”. Ця дурна надія соціалістів-москвофілів Центральної Ради минула (і то лише на якийсь час) лише після трагедії Крут і масових розстрілів українців-киян у лютому 1918 року.

Центральна Рада: зрада під національними прапорами

Керівники Центральної Ради не розгледіли в Лютневій революції початку революції української. Навіть коли національне пробудження вирвало з малоросійської летаргії мільйони селян і козаків, коли Національна революція заклекотіла в серцях мільйонів гнівом до Росії-поневолювачки, провідники Центральної Ради побачили в революції лише можливість здійснити програми своїх партій. Про державу українського народу в партійних програмах не йшлося, мріялося про здійснення соціальних реформ (часто безглузвих) та про досить скромні бажання в культурній сфері. Яка причина такої політичної інфантильності лідерів більшості політичних партій?

Або вони не могли уявити самої можливості побудови власної держави, або їх цілком влаштовувало життя в російській імперії, зрозуміло, “новій, демократичній”, де будуть забезпечені свободи слова, мітингів, преси... Або побоювалися, що на шляху боротьби за українську державу доведеться зазнати репресій... Отож і взяли вони, хоч і за важливі, та все ж не першочергові питання: земельне, робітниче та освітянське. А політично-державне легковажно залишили на розсуд Всеросійських установчих зборів, які й мали “установити” “нову, демократичну” російську державність. Як виглядає, саме її будівничими й бачили себе Михайло Грушевський,

Володимир Винниченко та – що гріха таїти – спочатку й Симон Петлюра. Тому патетична риторика 1-го Універсалу була до болю знайомою: “Народе український!.. Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі”. Землі! Не держави! Що й казати: типова риторика козаччини минулих століть.

Автономія – і все тут. “Баланс” між прагненням мас до самостійності та великодержавністю Тимчасового уряду красномовні оратори Ради знайшли в дивовижному виверті – знаменитому пасажі 1-го Універсалу: “Буде Україна вільною, не одділяючись від усієї Росії”. Ніби сказав це російський демократ, який і свобод вимагає, й зберегти імперію хоче. Так, власне, і було: саме російськими демократами на початку української революції й продовжувала за інерцією відчувати себе більшість керівників Центральної Ради.

Та це ще не все... Автори 1-го Універсалу, побоюючись, очевидно, твердої руки Москви (хоч і замаху на територіальну цілісність Росії не здійснили), поспішили розтлумачити, що 1-й Універсал було прийнято лише тому, що “російський Тимчасовий уряд не зважив на домагання, які до нього поставила Центральна Рада”. Тобто, коли б Тимчасовий уряд зробив крок назустріч (напевно, вистачило б і удаваного компромісу), то й “вільна Україна в межах усієї Росії” не була б проголошена.

Текст 1-го Універсалу ясно засвідчував, якої держави були будівничими Михайло Грушевський і Володимир Винниченко – вони й гадки не мали відділяти Україну від Росії. Принаймні, в 1917 р. українськими самостійниками вони не були. Використовуючи термінологію тих часів, можна стверджувати, що під час Української національної революції 1917 р. Володимир Винниченко і Михайло Грушевський були контрреволюціонерами.

Але ж чому тоді 1-й Універсал – свідчення нашої малоросійської недолугості – й досі виставляється як історичне звершення? Він же вторинний, дефективний і, врешті, фатальний...

Вірні “ідеалам загальноросійського фронту” – й у війні, й у політиці – центральнорадівці головний удар нанесли, зрозуміло, не по Росії, а по її ворогах: по українських революціонерах-самостійниках із когорти Миколи Міхновського та Валентина Отаманівського – творцях української армії, а отже найбільших ворогах Росії. Слід нагадати, що українські соціалісти вважали армію взагалі й українську зокрема перешкодою для досягнення справжньої свободи, тому й всіляко перешкоджали творити українське військо. То чи мають рацію деякі дослідники, які головною причиною української поразки у Визвольних змаганнях називають “неготовність українського громадянства до проголошення української державності”? Чи не забувають вони додати, що насамперед до самостійності не була готова українська (насправді малоросійська) інтелігенція, яка стала до керма, не знаючи куди вести народ.

Важливу думку висловив у своїй книзі “Визвольна боротьба українського народу 1917 – 1921 років” (Лондон, 1950) автор, який сховався за криптонімом “О. Т.”: “Української держави ми не відбудовували під одним гаслом: “Незалежність і могутність української держави”, як це було, наприклад, при відбудові польської чи чеської держави, а відбудовувати її під різними революційними гаслами, які ставлено вище, чим існування української держави. А було на Наддніпрянській Україні чимало партій із різними програмами”.

Орієнтації, орієнтації...

Прикро звучить визначення згаданим О. Т. голови Директорії Володимира Винниченка, як людини “з невиясненими поглядами”. Чи дивуватися, що курс Центральної Ради постійно змінювався – внаслідок зустрічних чи попутних політичних вітрів? Схема “державницького курсу” Центральної Ради та Директорії у спрощеному варіанті виглядала так: ілюзії – розчарування – нові ілюзії – нові розчарування й шарпанина замість державної політики.

Спочатку – ілюзії стосовно російської демократії та, відповідно, підтримка її кроків, зокрема і військової політики – війна з Німеччиною “до переможного кінця”. Отримавши від російських демократів на свої скромні та уклінні прохання велику дулю, керівництво Центральної Ради сприйняло це як якесь прикре непорозуміння. А, переконавшись у незмінності російської політичної фігури, кинулось в інший бік.

Хоч Центральна Рада і негативно відреагувала на переворот у Петрограді, а все ж вона не могла повірити у серйозність намірів більшовиків розпочати війну проти “братів”-українців. Ба більше, центральнорадівці серйозно розраховували на участь більшовиків у “загальнофедеральному” уряді. 4 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат у своїй відповіді на ультиматум Ради народних комісарів червоної Росії наївно пропонував “Совіту Народних Комісарів відкликати большевицькі полки з України” і називав українців братами “російських солдатів”.

Більшовики, щоправда, все зробили, щоб ілюзії стосовно них не множилися: війна проти УНР розгорялася справжня. Та все ж... Центральнорадівці довго не могли повірити, що “революційна російська демократія” посунула війська на Україну, до речі, ніби на замовлення, роззброєну малоросійськими пацифістами, які своїми “благими” намірами стелили нашій Батьківщині шлях у більшовицьке пекло.

Після більшовицького обуха по голові Центральна Рада змушена була розкрити “дружні” обійми заклятим своїм ворогам – німцям, проти яких, як виявилось, дурно тримала до останнього “загальноросійський фронт”, у боротьбі з якими вигубила цвіт української нації, зокрема український полк імені Павла Полуботка (в лютому 1918 р. під час відступу з Києва його чисельність становила лише 5 чоловік).

Отож, збентежений і розгублений український соціалістичний провід звернувся за допомогою до кайзерівської Німеччини. Але, щоб прохання було задоволене, треба, ввічливо пояснили німці, проголосити українську державність.

Німецька дипломатична делегація на Берестейських переговорах буквально змусила Центральну Раду (напередодні втечі з Києва) проголосити 4-й Універсал. Інакше – який статус би був в української дипломатичної делегації? Кого вона представляла – частину Росії? Як укласти міждержавний договір, у тому числі й про військову допомогу? На підставі якого положення міжнародного права можна було надати термінову підтримку, власне, порятувати нещасну Центральну Раду, яка завела себе у глухий кут безвідповідальною політикою?

Німецька армія виконала те, на що сподівалися центральнорадівці: в бойовій співпраці з українськими частинами, зокрема Петра Болбочана, повернула Центральну Раду до Києва, а більшовиків вигнала за межі УНР. Та на цьому “гопсання” “українського уряду” не скінчилося...

Врешті, німці стали не любі центральнорадівцям, бо не захистили їх від гетьмана Павла Скоропадського, прихід якого самі діячі Центральної Ради й спровокували своєю немічністю. І повернули соціалісти на старі протинімецькі позиції...

Після падіння імператора Вільгельма в листопаді 1918 р. німецька армія втратила для українців будь-яке державно-політичне значення.

Не довго думаючи, соціалістична Директорія стала шукати опертя у “буржуазної” Антанти, яка висадила окупаційні війська у південні українські порти – Одесу, Херсон, Миколаїв... Це було очевидним безглуздом і свідченням повної розгубленості. І не тільки тому, що Антанта вважала Директорію занадто лівою, фактично більшовицькою, а отже неприйнятною. Головне, що Антанта в своїх геополітичних планах просто не бачила на політичній карті світу Самостійної України, більше того, робила ставку на історичних ворогів України – Росію і Польщу. В інтересі Антанти було відбудувати Російську імперію. І не тільки щоб повернути свої інвестиції в її економіку. Вони бачили Росію як майбутню противагу збитому на якийсь час із ніг німецькому колосу – історичному ворогові Франції. З цією ж метою Антанта відроджувала й Польщу – насамперед її військову силу: польська держава мала у недалекому майбутньому виконати роль східного протинімецького форпосту.

Українська держава не вписувалась у ці геополітичні комбінації, ба більше, за її рахунок і повинні були посилитися Польща та Росія. Цю істину не змогли збагнути провідники Директорії. Їхні безпідставні сподівання привели врешті Директорію до остаточної дискредитації в очах українських громадян, особливо тоді, коли уряд УНР не наважився закликати український народ до боротьби проти Антанти, не оголосив війни окупантам.

Із тих же оманливих мотивацій Директорія зайняла вичікувальну тактику стосовно Добровольчої армії – протеже “єдїнонеделїмської” Антанти, весь час перебуваючи в ілюзіях про можливість союзницьких стосунків із нею. Попри черговий холодний душ, Директорія довго не могла повірити, що знову пошилась у дурні – допоки денікінці не “визволили” Україну і не виставили з Києва об’єднаної Української армії. Лише в середині вересня 1919 р., коли білогвардійці окупували більшу частину України, Директорія оголосила війну Денікіну.

І прозорою стає відповідь на питання про справжні причини ганебного – без битви – відступу української армії з Києва 31 серпня 1919 року. Чи не лежала в основі цього безмежно-наївна віра, що “непорозуміння” з Добровольчою армією вдасться залагодити, що не можуть армії, які б’ються проти спільного ворога – більшовиків, бути між собою в конфлікті?

Ну, а в основі цього тривалого зволікання з оголошенням війни Добрармії (фактично, сприяння російським окупантам) – бажання не зіпсувати давно зіпсуті стосунки з Антантою, яка стояла за спиною генерала Денікіна...

Тому й селянський повстанський рух, який влітку 1919 р. набув найбільшого свого розмаху, розгорнувся не під жовто-блакитними прапорами УНР, а під червоними прапорами і советськими гаслами – “командукр” Антонов-Овсеєнко вміло використав проти Антанти і денікінців український патріотизм селян, зокрема заможного населення Херсонщини, поповнивши свої лави боєздатними легіонами повстанців під проводом Матвія Григор’єва, Нестора Махна та інших, менш відомих отаманів.

Потім була орієнтація УНР на Польщу, яка загарбала західноукраїнські землі. І ця орієнтація привела Україну до катастрофи: наші одвічні вороги, які, коли мова йшла про Україну, завжди доходили згоди між собою, дійшли її і на цей раз, звісно, за

рахунок України – Ризький договір 1921 року між Польщею і Росією лише зайвий раз підтвердив цю давню істину. Хоча задля справедливості слід визнати, що першими авторами “збручанського шраму” на тілі України були Петлюра й Підсудський.

І Збруч велетенською різаною раною увійшов у тіло – і свідомість – українського народу.

Україна і Німеччина: друзі чи вороги?

Керівники Спілки визволення України, яку деякий час очолював Дмитро Донцов, і харківський адвокат Микола Міхновський чи не першими зрозуміли необхідність використання німецької армії для розгрому Росії. Та заклики Миколи Міхновського про необхідність негайного сепаратного миру між Україною і Німеччиною не знайшли розуміння в керівників Центральної Ради, для яких “німецький мілітаризм” був жахливим опудалом. Бажання сепаратного миру з Німеччиною вони однозначно трактували як “ніж у спину революції”.

Очевидно, центральнорадівці ніколи не наважились би сісти за стіл переговорів. Та більшовики першими пішли на сепаратні мирні переговори у Бересті (Брест-Литовську), тим самим зруйнувавши “єдність загальноросійського фронту”. Ось тут і зіграла звичка мавпувати російську політику – слідом за більшовиками у Берестя вирушила й українська делегація. Поїздка була надзвичайно вдалою: Берестейський договір суттєво розширив межі нашої держави. Навіть Богдан Хмельницький позаздрив би – без битв, будучи вигнаним із Києва, раптом стати господарем становища...

Німецьку армію чомусь і досі деякі дослідники (а може, пропагандисти) називають окупаційною. Хоч вона й прийшла на прохання Центральної Ради і спільно з українськими частинами визволила Українську Народну Республіку від нашествия більшовиків: Правобережна Україна була очищена за три тижні, а Лівобережна – до травня 1918 року. Хаїм Раковський (через тиждень після приходу до влади Павла Скоропадського) на українсько-російських міждержавних переговорах заявив про визнання Совєтською Росією Української Держави, а на другий день після цього В. Антонов-Овсєєнко склав із себе повноваження головнокомандувача Красної армії в Україні.

Але німецький солдат, як і кожен інший, хотів їсти. І його родина в Німеччині теж. А оскільки Центральна Рада не виконувала пунктів Берестейського договору, що стосувалися поставок хліба до Німеччини, то й довелося німцям здійснювати “самовільні реквізиції”.

Невже Центральна Рада вважала, що німців годуватимуть більшовики?

За вигнання історичного ворога таки треба платити. Хоча б чимось, і хліб – не найвища плата за збереження української державності.

Не слід забувати, що разом із німецьким військом, крім запорожців Петра Болбочана, йшли синьо- та сірожупанники. Цілком слушно дякуючи Миколі Міхновському за організацію перших двох полків української армії, ми якось забуваємо сказати вдячне слово на адресу кайзерівської Німеччини за створення дивізії синьожупанників та Австро-Угорщині – за Сіру дивізію й Українських січових стрільців.

Після того, як більшовиків було вигнано з території України, виявилось, що Центральна Рада немає достатніх сил управляти величезними просторами: гостро бракувало не лише власного війська, але й урядовців і службовців. Та, головне, що населення, збаламучене пропагандою Центральної Ради й дезорієнтоване її безглуздою політикою, зокрема стосовно землі, значною мірою розчарувалось в українській владі. Збільшовичена частина населення, користуючись відсутністю твердої влади, продовжувала жити з грабунків. Цій категорії ближче були російські більшовики з їхнім гаслом “грабь награбленное”. Селянство і дідичів відштовхнуло від Центральної Ради скасування приватної власності на землю. Ставка Центральної Ради на національні меншини, які жили переважно в містах та містечках, теж не виправдала себе, тому що меншини мали відмінні від українців інтереси.

А тут ще поява в Україні німецького війська, проти якого стільки років воювали на фронтах Світової війни! І до боротьби проти якого ще минулого року закликала Центральна Рада! Яка нині стала їх союзницею. Талановиті більшовицькі пропагандисти цього чудового шансу не втратили...

Коротше, лише рік минув від дня створення Центральної Ради, а ентузіазм народу розвіявся, як дим. Це ж треба так керувати!

Ні, не та була політика! Не пройшов цей рік під єдиним гаслом Самостійної України!

Україна – на семи вітрах – з урядом, який не користувався підтримкою переважної частини населення, не виглядала як щось міцне, стає, життєздатне. Її слабкість і безпорадність буквально провокували до державного перевороту. Тому прихід Гетьмана Павла Скоропадського слід розглядати як шанс порятувати українську державність. Ось і вийшло: ми так будували її, що тепер доводилося рятувати...

В день перевороту ніхто на захист Центральної Ради не став – хіба невеликий відділ Січових стрільців, який безпосередньо охороняв будинок Центральної Ради. Навіть міністри Центральної Ради тихенько розійшлись, не закликаючи народ до протидії новопроголошеному гетьману, – видко, розуміючи, що ніхто й не відгукнеться... Німці ж зайняли позицію нейтралітету, нейтралітету, прихильного до гетьмана.

Революція в Німеччині, повалення кайзера Вільгельма 9 листопада 1918 р., і, як наслідок, поразка німців у Світовій війні, німців, що підштовхнули Центральну Раду до проголошення 4-го Універсалу, стали повним фіаско й для нашої Батьківщини: зникла збройна сила, що підпирала Українську Державу, зникли відразу і союзники на міжнародній арені, адже всі вони перед тим гуртувалися навколо – тепер переможеної – Німеччини.

Німецькі частини через розбурхану протигетьманським повстанням Україну посунули на свою батьківщину...

Та не всі німецькі воїни прагнули повернутися до Німеччини, яка тонула в хаосі.

Член Директорії Опанас Андрієвський стверджував: “Коли настала німецька катастрофа, представники німецьких дивізій звернулися до голови Директорії УНР із пропозицією, що вони хочуть зостатись на Україні; будуть боронити її від ворогів, а Директорія хай прийме їх на службу й дасть земельні наділи. Цієї пропозиції Директорія навіть не розглядала, вважала за фантастичну і непотрібну. Натомість запобігала ласки та визнання у переможної Антанти” (Наука минулого // Батьківщина. – Торонто, 1980. – Ч. 4).

А то був шанс! І, як завжди, промарнований!

Чи згадував про нього Симон Петлюра, коли на початку 1920 р. змушений був вже не наділи земельні віддавати, а всю Волинь і Галичину полякам запродати за підтримку у війні проти російських більшовиків?!

Дійсно, українську історію читати (і писати!) без брому й валеріани неможливо...

Отож, хоч і з великим запізненням, та слід якщо не подякувати, то визнати, що в 1918 р. німці були не окупантами, а союзниками українців. Інша справа, як ми скористалися із союзу з великим німецьким народом...

“Із соціалістами держави не збудувати!”

Аргументи, якими соціалістичні організатори протигетьманського повстання намагалися виправдати свою історичну помилку, розбив Дмитро Донцов. “...Їх (демосоціалістів .– Р. К.) протигетьманські аргументи, – писав він у своїй книзі “Рік 1918. Київ”, – були нещирі, ними вони лиш маскували справжню причину своєї ворожнечі до режиму 29 квітня. Що гетьман був “царським генералом” і до 1917 р. не брав участі в національно-українському русі?.. Це саме можна було б закинути і генералам Директорії... Що гетьман проголосив федерацію з Росією? В устах соціалістів це не був аргумент, бо самі вони були федералісти... “Каральні” загони по селах? І це в устах соціалістів не був аргумент. Бо що були ці загони, порівнюючи до большевицького нищення нашого селянства? А це ж не завадило нашим соціалістам (Грушевський, Винниченко, Вітик, Лозинський, Ю. Бачинський) визнати московсько-большевицьке правління в Києві, якому (вони) радо пішли служити, відмовляючись служити гетьманові. Що гетьмана підтримували німці?.. Але ж німці підтримували і Центральну Раду. Їх і запросила на Україну Центральна Рада, не гетьман. Ці аргументи в устах демосоціалістів були лише пропагандистські. Справжня причина їхньої ворожості до режиму 29 квітня була та, що гетьман був чужого, ними зненавидженого середовища – був паном. Цієї категорії земляків демосоціалісти не зносили...”

І не розуміли, що без пана держави не збудувати. А тих, хто збагнув цю просту істину – Міхновського, Липинського, Донцова, Полтавця-Остряницю та небагатьох інших – безупинно піддавали ostracizmu.

А що Директорія, яка під приводом захисту України знищила підвалини Української Держави Гетьмана Скоропадського? Дмитро Донцов у книзі “Рік 1918. Київ” зафіксував політичну ауру “переможного” вступу Директорії до Києва.

“21 грудня... Від 14-го, по занятті Києва республіканцями... випущено з в’язниць большевиків... Тенденція – порозумітися із Советами проти “антантських імперіалістів”... (Коновалець) сказав, що за військо республіканське не ручить. Справила тяжке враження ця заява. Большевики наступають на границях і підносять голову в краю. Вся центральнорадівська компанія вилізла на арену. Хамовитий тон газет, “косоворотки” московські й “товариші” в гетьманських палаці...”

Засідання Директорії... у п’ятницю, 20-го. Відчитали декларацію нового республіканського уряду. Декларація большевицька. Представники всіх партій... поставилися до декларації прихильно... Від імені нашої партії я зазначив у промові, що Декларація не до прийняття “хліборобам”. Скінчив свою промову так: “Ви почали вашу революцію під жовто-блакитним прапором українським, ви провалите її тепер під червоним прапором соціалізму. Ви скінчите її під чорним прапором анархії”...

31 грудня. Директорія йде вліво. Вакханалія. Всіх викидають із посад, хто не є соціалістом. Нічого не розбудовують, рабське мавпування большевизму. Страх перед рішучими діями проти червоних.

5 січня. Пізно ввечері – продовження наради з Коновальцем... В усім, що ми почули, бриніла якась тривога... Унтертон був: нема з ким будувати державу. У Коновальця вирвалося характерне: “З соціалістами держави не збудувати!”

Тим часом Красна армія захопила Куп’янськ, окупанти підходили до Харкова. Але Винниченко ніяк не міг повірити, що більшовики – союзники Українського національного союзу під час протигетьманського повстання, з якими він не один раз пив каву і вів дружні розмови – знову пішли війною на Україну. Всі повідомлення командувача Лівобережним фронтом Армії УНР Петра Болбочана про просування червоних загонів вглиб України Винниченко вважав брехнею і провокацією. Та що Винниченко! Генеральний штаб не вірив повідомленням полковника, що “наступають організовані, міцні, регулярні частини російського совітського уряду”, хоча Болбочан сповіщав навіть номери полків і прізвища командирів.

Командувач Лівобережним фронтом Армії УНР не міг розпочати воєнних дій проти червоних, оскільки Директорія не оголошувала війни, а військові операції проти окупантів розцінили б як спробу “посварити” український та російський народи. В своїх телеграмах до Києва Петро Болбочан рішучо вимагав, щоб Директорія оголосила нарешті війну агресорам.

Але Директорія вагалася. На початку січня полковник Петро Болбочан змушений був віддати наказ залишити Харків. Лише 16 січня 1919 р. уряд УНР офіційно ствердив “існуючий уже від кінця листопада фактичний стан війни Советської Росії проти України” (*Стахів М. Друга советська республіка в Україні. – Нью-Йорк – Детройт – Скрантон, 1957*).

Все ж і по визнанню факту війни Винниченко звинувачував не Москву, яка збройною силою захопила вже значну частину Слобожанщини, половину Чернігівської губернії та частину Київської, а Болбочана, який намагався не допустити “українсько-російського порозуміння” (*Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів: Червона Калина, 1995*).

Отож, першої війни з російськими більшовиками не вистачило, щоб протверезіти. Керівництво УНР знову зупинилося на версії “непорозуміння між братніми народами – українським та російським”, яке будь-що треба залагодити, навіть за рахунок власних національних інтересів...

Прем’єр уряду УНР Ісак Мазепа назвав 1919-й “роком найглибшого роз’єднання та розпорошення українських сил”. Щоправда, він забув додати, що 1919-й наступив одразу по зреченню Гетьмана України. Тобто отой “рік найглибшого роз’єднання” українських сил став прямим наслідком антигетьманського повстання.

Мазепа з гіркотою говорить про дезорієнтованість – під впливом більшовицької пропаганди – “малосвідомих українських мас”. Зроблю суттєве уточнення: під впливом крайньолівої, по-суті більшовицької, пропаганди Винниченка, Грушевського, Мартоса та інших політичних соціалістів-русофілів. Адже українська маса насамперед хотіла слухати своїх, українців. І якби оці, “свої” говорили б те, що необхідне українській державі, а не т. зв. “російській демократії” – не повернулася би зброя синів проти матері-України!

Анархія “верхів” чи “низів”?

Не варто сприймати всерйоз ремствування непослідовних, хитких провідників “збунтованої демократії” стосовно “анархічної” української стихії. Якраз революційний народ, бажаючи міцної влади, виявляв готовність підпорядкуватися українській владі. Але оскільки Центральна Рада зациклилась на автономії, а народ хотів самостійності, то цей розрив мусив дати негативні наслідки.

Безперечно, прихильники “загальноросійського фронту” можуть розцінити небажання двох перших полків української армії вирушити на фронт влітку 1917 р. захищати російську імперію як анархію, бунт, непідпорядкування Центральній Раді. Та чи можна назвати анархією невиконання наказу, спрямованого проти Батьківщини? Тим більше, що, захопивши владу в Києві в липні 1917 р., Микола Міхновський і його полуботківці поклали її до ніг Грушевському та Винниченку. А ті не лише побоялись взяти владу з рук Міхновського, але й все зробили, щоб “повернути” її росіянам – “повноважним” представникам Тимчасового уряду, яких полуботківці були виарештували.

Можна і дисциплінованого вояка – полковника Петра Болбочана – зобразити анархістом, бо він, бачте, відмовився виконати самовбивчий наказ Головного Отамана про ліквідацію старшинських рангів в армії.

Можна й перехід отамана Григор’єва на бік Красної армії розцінювати як анархію і зраду. Але ж в основі цього кроку лежало небажання Директорії, позбавленої віри в сили власного народу, оголосити війну антантівським інтервентам та безпідставний арешт із наказу Петлюри авторитетного і популярного військового діяча Петра Болбочана.

Коли в січні 1919 р. командуючий французьким десантом генерал д’Ансельм нахабно “запропонував” Директорії відвести українські війська на лінію Бірзула – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон, Директорія погодилася і на це приниження. Фактично, це була зрада. Зрада народу, який лишався на окупованій території. Народу, який хотів воювати за свою свободу під жовто-блакитним прапором.

Серед українців знайшовся воєначальник, який не погодився з капітулянтською політикою УНР. Це був отаман Матвій Григор’єв. Ганебна відмова Директорії розпочати бойові дії проти окупантів на півдні України глибоко вразила його. Він посилав Директорії ультимативну телеграму, в якій вимагає розпочати бойові дії проти загарбників. Та Директорія, яка так сміливо підняла руку на Українську Державу Гетьмана Павла Скоропадського, тепер виструнчилась перед Антантою.

Знайома історія!

Виразна орієнтація Антанти на реставрацію російської імперії, вимога французького представника Антанти підпорядкувати українське військо Добровольчій армії та здійснити кадрові зміни в українському уряді привела Григор’єва до твердого переконання, що французів треба “провчити”, скинувши їх у море, – “як єдину належну відповідь на ганебну пропозицію”. Що він і зробив... Але вже під червоними прапорами...

Показовою є й телеграма Матвія Григор’єва до штабу Запорізького корпусу, в якій він пояснював мотиви переходу в табір червоних: “У Києві зібралась отаманія, австрійські фендрики резерви, сільські вчителі та всякі кар’єристи й авантюристи, які хочуть грати ролю державних мужів і великих дипломатів. Це люди не фахові й не на місці, я їм не вірю і переходжу до більшовиків, бо після арешту полк. Болбочана (22

січня 1919 р. – *Р. К.*) я вже не вірю в добро для нашої Батьківщини” (*Штендера Я. Засуджений до розстрілу*).

Лише у вересні 1919 р. Директорія оголосила війну авангарду Антанти – Добровольчій армії генерала Денікіна. Та для цього треба було дочекатися припинення 31 серпня 1919 р. – коли денікінці в безцеремонний московський спосіб виставили об’єднане українське військо з Києва... Росіяни (як білі, так і червоні) своїми діями допомогли нарешті повністю протверезити керівникам УНР.

Головний Отаман УНР Симон Петлюра, здається, тільки тоді здобув всеукраїнське визнання й авторитет, коли рішуче став на стежку безоглядної війни за українську Україну. А його ім’я стало символом українського самостійницького руху. І йому твердо підпорядкувалися всі, хто вважав себе ідейним борцем за Україну.

Скажіть, чи багато відомо в історії отаманщини 1920-х років випадків, щоб хтось із козацьких ватажків не підпорядкувався Симонові Петлюрі чи його повноважним представникам? Та мандат від Петлюри відкривав усі втаємничені, недовірливі повстанські серця! Ім’я Петлюри для українського підпілля звучало як всевладний пароль-наказ. Навіть тоді, коли Петлюра вже не відігравав ролі керівного центру. Отож шукаймо причини анархічності української стихії не серед “низів”, а серед “верхів”.

Початки гайдамаччини

Есери, які намагались відображати інтереси селянства, вже навесні 1917 р. закликали селян забирати силою в поміщиків (дідичів) “нетрудову землю”. Побачивши, що заклики йдуть від агітаторів урядової партії Центральної Ради, селяни стали на стежку грабунку і руйнування панських маєтків. Так, наприкінці серпня 1917 р. почалися перші селянські розбої. З часом есери та їхні прибічники по центральнорадівській коаліції побачили в цих розрухах причину поразки Української революції. Зрозуміло, що покаяння чи просто визнання своїх помилок не було, тому й стріли обвинувачень в анархізмі полетіли в бік українського селянства...

Слід звернути увагу на те, що погроми панських маєтків сталися далеко перед тим, як більшовики захопили владу в Пітері. То чи варто кивати в бік російських більшовиків, мовляв, вони й “збаламутили нам селян”? Із цим завданням цілком “успішно” впоралися центральнорадівські “більшовики”.

А от середня ланка українського керівництва була на висоті становища, наприклад, голова Васильківської повітової земельної управи Овсій Гончар – майбутній отаман Бурлака – всіляко намагався утримати селян від розгрому панських маєтків, переконуючи, що їх можна використати з користю для селян...

Справжніми організаторами революційної стихії виявилися отамани, які силою власного авторитету зосереджували в своїх руках абсолютну владу (військову, судову і цивільну). В час воєнний це було доцільно, а коли отаман виявлявся національно-свідомим українцем – то й ефективно, корисно для нації.

Повстанство, заспівом якого в 1917 р. були Вільне козацтво та анархічні ватаги гайдамаків, потребувало централізованого керівництва, точніше – твердої, прихильної і розумної, батьківської української руки. Як слушно зауважив у своїй книзі “Без території” (Париж, 1934) Олександр Шульгін, перший міністр закордонних справ

УНР, повстанство “чекало тільки організуючої сили”. А не дочекавшись, почало творити її самостійно.

Зрозуміло, що серед отаманів були різні люди. Одним із таких “різних” був і Нестор Махно – людина небуденних талантів, але вихолощена в національному відношенні.

Траплялися отамани й суто кримінального характеру... Та не про них мова. А про тих, хто взяв на себе відповідальність відновити українську владу на власному терені (та й на сусідніх)!

Серед прикладів, які підтверджують здатність українців до самоорганізації і творення життєдайної ієрархії, можна назвати вже згадане Вільне козацтво, армії Матвія Григор’єва, Ілька Струка, Гулого-Гуленка, Холодноярську організацію, Олександрійську (Степову) дивізію Костя Блакитного-Пестушка, 144-у Надбужанську повстанську дивізію Іполита Хмари-Годзиківського, Подільську повстанську групу Якова Орла-Гальчевського та сотні – більших чи менших – загонів повстанських отаманів.

Названі формації повинні ввійти до військових підручників, як зразок дисциплінованих, відповідно й ефективних українських збройних організацій, які, не отримуючи допомоги від державних інституцій, змогли тривалий час успішно боротися проти ворога. На чолі її стояла повноцінна середня ланка українського проводу. Яка й витримала на своїх плечах тягар безпосереднього керівництва Визвольними змаганнями.

Та що воля, вміння й подиву гідна впертість отаманів у відстоюванні свого, коли керівництво Української Народної Республіки від початку брело манівцями, ховаючи голови від північного вітру!..

Отаманщина

У 1918-му і наступних роках Вільне козацтво влилося до Армії УНР, яка, безперечно, від початку була формацією козацькою. Назви військових одиниць говорять самі за себе: Запорозька дивізія, Запорозький полк, Гайдамацький кіш Слобідської України, полк чорношличників, Запорозька Січ (Юхима Божка)... Були збережені й традиційні принципи формування козацького війська з його поділом на коші, полки, курені, сотні... Те саме стосується й елементів одягу, зокрема жупанів, шапок із червоними чи чорними шликами та зовнішнього вигляду з традиційними козацькими вусами, голеними головами, зі скронь яких збігали войовничі оселедці. Та головне: самоусвідомлення себе козаком, гордим нащадком славних прадідів великих. Обов’язок же перед Батьківщиною ставав культом епохи українського ренесансу, в основі якого лежало побожне ставлення до Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Виговського, Івана Сірка, Костя Гордієнка. Та до кобзарів, які навіювали ці образи. Виявилось, що історична пам’ять народу не перервалася, а отже українці мали всі підстави повернутися з політичного небуття.

Чимало організаторів Вільного козацтва очолили й повстанські загони. Мова про Ілька Струка, Юрка Тютюнника, Івана Полтавця-Остряницю, Семена Гризла, Якова Водяного, Ананія Волинця... Хіба дивно, що 14 березня 1921 р. отаман 144-ї Надбужанської повстанської дивізії Іполит Хмара-Годзиківський у наказі № 8 висловив щиру подяку “панам козакам” за те, що чемно поводитися з населенням м.

Теплика і що “не було ніяких позорящих наше Вільне Козацтво випадків”. Цей наказ засвідчив, що отаман Хмара вважав свою дивізію формацією Вільного козацтва. Слід зазначити, що й через інші накази подільського отамана проходить наскрізна – і хвилююча! – думка про козацьке лицарство.

У 1919 р., коли Україна зануртувала протибільшовицькими і протиденікінськими повстаннями, з п'ятьми віків випірнули тіні великих предків та зачали кривавий бенкет “зі свяченими ножами”. Воскреснули душі Залізняка і Гонти – не одному отаманові козаки-повстанці подарували ці славні імена. Воскреснув отаман Голий, який колись у сиву давнину знищив зрадника Саву Чалого: дух Голого – дух нещадної помсти – вселився у Трохима Бабенка з наддніпрянського села Хрещатик. Воскреснув і козак Мамай – його ім'я прибрав боровицький отаман Яків Щириця (до речі, по матері – Мамай). Ожив і славнозвісний Байда: в нього перевтілювався геніальний подільський отаман Яків Голюк – такий же безмірно хоробрий, як і Байда Вишневецький.

Вернули із забуття Палій і Нечай, Сірко й Галайда, Богун і Підкова, Кармелюк і Кривоніс, Наливайко...

Закрутили веремію по всій Україні новітні отамани гайдамаків, які дали свої імена наступним поколінням борців – Хмари, Чорні Ворони, Чучупаки, Кібці, Яструби, Коршуни, Орли і Орлики. Любим зболеному серцю стануть повстанські імена Лютий, Ярий, Лихо, Біда, Ламай-Ярмо, Кривда, Грозний, Вовгура, Грім, Сатана, Чорт, Колючий, Сокира, Зірви-Голова. З'являться отамани з рідкісними іменами Ангел, Здобудь-Воля, Махомет, Нерон, Цісар, Чингіс-хан, Цезар... Вітром рознесе по всій Україні гучні прізвища – Зелений, Блакитний, Чорний, Карий, Темний, Жовто-Блакитний...

Поезія змішається з витонченим чорним гумором – і з'являться по вечірній зорі отамани з ніби чемними іменами “Добрий Вечір”, “Не Журись”, “Око”. З-за рогу хати зрадника-сексота випірнуть і Чорні Маски, і Чорні Терористи, і Гнибіда, і Гуляйбіда, і отаман Темного Гаю Вільного гайдамацтва.

А на червоне військо насуне Чорна Хмара. “Итак, друзья, – говорилось у зверненні отамана 144-ї Надбужанської повстанської дивізії “Слушайте, красноармейцы”, – бросайте оружие, и бросайте возможно скорее, ибо грозная черная туча (ХМАРА) собирается над горизонтом и, когда она разразится дождем, это будет ваш конец”...

Стихія українська була буйною. І все ж ніхто з отаманів не наважився взяти прізвище “Хмельницький”. Хоч отамани Богдани були...

А організувала животворну стихію насамперед традиція, зокрема й традиція підпорядкування, але обов'язково – авторитетному діячеві.

Отаманщина, яка забуяла в 1919 – 1920-х роках, стала логічним продовженням Вільного козацтва. В основі її лежала буйна енергетика Дніпра і напоєних ним степів. Проте, не всі розуміли значення відродження степового українського духу, який збив зі свого шляху не один народ чи ворожу оружну силу. Так, не раз лунали кпини на адресу отамана Запорозької Січі (пізніше Другої пішої дивізії Армії УНР) Юхима Божка за те, що він знаходився “під впливом нав'язливої ідеї відновлення старожитної Запорозької Січі з її давніми звичаями, традиціями й зовнішнім виглядом” (*Вишинівський О. Повстанський рух і отаманія. – Детройт, 1973. – С. 41*). І лише одним рядком, мимохідь, визнавалося, що в бою козакам Божка не було рівних.

Рівень національної свідомості козаків був високий. Не щедрий на похвалу командувач повстанськими загонами і організаціями Правобережної України в 1922 –

1923 роках отаман Яків Орел-Гальчевський так оцінював повстанські кадри, які витримали на своїх плечах основний тягар Української революції:

“В повстанчих відділах український елемент був безсумнівно ідейний. Може, були одиниці спочатку малосвідомі, та при постійній праці й впливі провідних одиниць і менше свідомі робилися ідеалістами й фанатиками боротьби за національну Україну. В постійній боротьбі ми стали людьми не з цього світу. Ми стояли понад людські пристрасті... Люди з таким наставленням є святі й страшні. Вони можуть бути пророками, войовниками, апостолами... Такі люди можуть проповідувати правди, незнані мільйонам смертників, бо їх чола й серця торкається Перст Божий, внаслідок чого в їхніх душах жевріє іскра безсмертя” (*Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – Краків – Львів: Українське видавництво, 1942. – Т. 2. – С. 146 – 147).*

Наведена характеристика підтверджує тезу про те, що середня ланка українського проводу була дієздатною... Українська історіографія недооцінила наших великих попередників – отаманів, старшин і козаків ХХ ст., які боролися не задля збагачення чи привілеїв, не за “вольності”, а за Українську державу. І боролись фанатично, безоглядно... З 1920 р., зазначає “Енциклопедія українознавства”, “справа боротьби за незалежність України перейшла фактично до повстанців” (*Ріпецький С. Повстанський рух на Україні. Енциклопедія українознавства. – Париж – Нью-Йорк, 1971. – Т. 3. – С. 2121).*

Збройну боротьбу за Українську Народну Республіку отамани продовжували навіть тоді, коли УНР впала, перетворившись на еміграційний центр, що перебував у глибокій депресії, а Українська армія опинилась у таборах для інтернованих. Навіть коли Головний Отаман офіційно розпустив армію в 1924 р., навіть тоді, коли Симон Петлюра опинився в смертельному Парижі, отамани Гайдамацького краю продовжували боротьбу.

“Я знав, – говорив у березні 1921 р. Яків Гальчевський, – що новий повстанчий рух, який буде мною викликаний, не матиме виглядів на позитивні наслідки, особливо для учасників повстання. З периферій ми України не створимо, окупантів не проженемо, але з іншого боку не згинемо безславно, як барани, а зі зброєю в руках – по-козацьки... Кожна нова жертва – цеглина в наш національний будинок, бо ніколи людська кров не ллється на марно!” (*Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – Краків: Українське видавництво, 1941. – Т. 1. – С. 12).*

Згадати відомих і невідомих героїв, які закладали своїм подвигом цеглини в наш національний будинок, пом’янути їх “незлим, тихим словом” – наш святий обов’язок. Це отамани Яків Орел-Гальчевський, Яків Байда-Голюк, Іван Трейко, Харлам Кравченко, Микола Кушнір, Яків Драгончук, Євген Овчарук, Чорний Ворон, Кирницький, Садовий, Шпильовий, Коваленко, які продовжували збройну боротьбу до 1925 р. До 1926 р. нищили окупантів і зрадників загони отаманів Івана Зелінського, Данила Кушніра та Кравчука, а загін братів Хоменків – до 1927 року. Повстанська організація “Бояри” на чолі з Федором Терешком була розгромлена лише в 1929 р. Тільки на початку 1930-х років у бою загинули два з останніх героїчних братів Блажевських, які починали боротьбу ще в лавах Холодноярської організації, – Степан і Андрій...

Так відходили останні вірні воїни Української революції 1917 – 1920-х років... Та на зміну їм вже прийшло нове покоління: в Україні на ґрунті масового невдоволення шаленим визиском більшовиків почали – під гаслами “Нехай живе Самостійна

Україна!”, “Нехай кріпнуть і зростають борці за Україну!” – створюватися нові загони... Розпочався новий етап Національно-визвольної боротьби.

Селянські рухи напередодні Голодомору

Масові виступи селян почалися в Київській окрузі, а також Шевченківській, Ніжинській, Вінницькій, Волинській... У квітні 1929 р. Запорізький окружний відділ ГПУ повідомив про повстання в м. Гуляй-Полі, в якому взяло участь 800 осіб... 28 квітня відбулися селянські заворушення в Новомосковську Дніпропетровської округи... У травні 1929 р. під час проведення т. зв. землевпорядкування вибухнули заворушення в с. Володіївці Могилів-Подільської округи... 4 травня 1929 р. почалося повстання в с. Тернівці Шевченківської округи під час спроби міліції заарештовувати місцевого священика. Наступного дня з тієї-таки причини відбулося масове заворушення в с. Ротмістрівці. В с. Березівці Долинського району Криворізької округи селяни вперто боронили церкву... На початку травня 1929 р. сутички під час антирелігійних демонстрацій відбулися в с. Нова Прага Зінов'ївської округи... 16 травня стався масовий виступ селян у Старобільську на Донеччині, а на початку червня – в с. Рикове Артемівської округи під час закриття церков...

Видно, вістки про повстання в Україні перетнули кордони і подали надію українській еміграції. Олександр Шульгін у своїй книзі “Без території” (Париж, 1934) навів такий спогад: “Є. Х. Чикаленко, що мав прикрість передбачити в добу розквіту державності її падіння, тепер (1929 р.) серед біди і немощів, на смертному ложі сидючи, говорив із блискучими очима: “Україна воскресла. Зусилля наші не пропали марно!”

На початку 1930 р. козацько-селянський рух значно поширився. Він проходив під гаслами: “Геть СРСР!”, “Геть радвладу!”, “Геть комуністів!”, “Хай живе вільна Україна, геть СОЗи й комуни!”, “Колгосп – це стара панщина. Найкраще – це зробити повстання, знищити радянську владу”, “Звільнимо Україну від московської влади. Хай живе Україна! Хай живуть захисники ваші!”, “Не треба нам СОЗу, а дайте нам волю і свободу, війни ми ждемо... Не хочемо крові останньої отдати, а хочемо ще й вашу пролити...” (Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні /листопад 1929 – березень 1930/. – Вінниця: Логос, 1997).

Згідно з повідомленням Дніпропетровського окружного відділу ГПУ від 5 квітня 1930 р., у Близнецівському та Петропавлівському районах “зорганізувалася банда близько 30 осіб, яка згодом зросла до 80 осіб, озброєних обрізами, дробовиками й почасті гвинтівками... Гасло банди: “Давайте завойовувати іншу свободу, геть комуни!” Цим загоном було вчинено низку нападів на села згаданих районів та Павлоградщини, які супроводжувалися розгромом колгоспів, убивствами комуністів та сільських активістів (села Каховка, Сонцеве, Мар’ївка, Путятине, Тернівка, Богданівка, хутори Осадчий, Нова Дача)”. Повстанський загін поповнювався головним чином молоддю. Для ліквідації повстанського загону було виділено оперативну групу від окружного ГПУ з 15 осіб та три озброєні загони міліції у складі 230 бійців. Повстанський загін вступив у нерівний бій із каральними загонами і, зазнавши втрат, був розпорошений... Подібний повстанський загін організувався на початку квітня на межі Лубенської та Прилуцької округ чисельністю в 30 осіб. Було вчинено нальоти на ст. Драбове та с. Переросле. Загін був ліквідований силами ГПУ...

Мали місце виступи селян у с. Корделівці Калинівського району, що на Вінниччині, у Шаргороді (до 1500 осіб), у селах Слобода, Травна, Клекотина, Заячівка, Копистирин, Михайлівка Мурафського району, в самій Мурафі.

Придушенням селянських заворушень керував особисто голова ГПУ УСРР В. Балицький. У спецзведенні від 13 березня 1930 р. він зазначав, що “становище в Тульчинській окрузі, де останніми днями відзначалося безперервне загострення масових виступів, характеризується погіршенням обстановки. В цілому ряді пунктів констатується розвиток повстанських тенденцій. Масові виступи носять гострий характер і проходять під яскраво вираженими контрреволюційними гаслами” (*Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні /листопад 1929 – березень 1930/ – Вінниця: Логос, 1997*).

У Тульчинській окрузі навесні 1930 р. чекісти зафіксували 147 селянських виступів. Було розгромлено десятки сілрад. Найбільше поширився повстанський рух у Бершадському, Джуринському та Ободівському районах. Гасла повстання: “Геть радянську владу!”, “Хай живе самостійна Україна!”

В Грабівцях селяни організували кінний загін у 15 козаків... У с. Козинцях Тростянецького району під натиском селян розбігся комуністичний актив села. Озброєні повстанці вчинили напад на комуністичний загін.

Аналогічною ситуація була у Брацлавському районі, де повстали села Чуків, Зятківці, Мачуха, Скрицьке, Самчинці... “Особливо гостре становище склалося в с. Баланівці та Поташній Бершадського району, де місцеві органи влади були ліквідовані, члени рад та організацій КНС втекли, партійці та комсомольці перебували в лісі. За даними окружного відділу ГПУ, все населення озброєне вилами, лопатами, сокирами й іншими знаряддями. На околицях виставлено стежі. Натовпи селян у декілька сот осіб співають “Ще не вмерла Україна”. За агентурними даними ГПУ, в цьому районі велася підготовка до повстання, зокрема наступу на районний центр Бершадь... У зведенні відзначалося, що учасники заворушень об’єднуються, посилають гінців до сусідніх сіл. Гострий характер мав виступ в с. Гарячівці М’ястківського району, де “натовп у 1000 – 2000 осіб чинить опір прибулому до села загону, якому доводиться відступати з такої причини: попереду натовпу йдуть жінки і діти, які кидаються під ноги коням” (*Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні /листопад 1929 – березень 1930/. – Вінниця: Логос, 1997*).

19 березня 1930 р. секретар Тульчинського окружного партійного комітету М. Оскерко доповідав у ЦК про тривожний стан Тульчинської округи: повстанці розгромили й ліквідували 62 сілради, з них переобрано 12, у восьми селах обрано старшин... Зафіксовано 8 випадків збройних сутичок (Гарячківка, Вільшанка, Баланівка та ін.). Було зареєстровано дві “банди” повстанців. Один із загонів, який діяв у Гарячківці, вів бої з військовим підрозділом, але змушений був відступити... Показовими були гасла повстанців: “Геть радянську владу”, “Дайте другу державу!”, “Самостійну Україну!”

Не стояв осторонь і Чечельницький район... В околицях с. Метанівки діяв повстанський загін у 40 – 45 чоловік... Збройні сутички з окупантами були в с. Верхівці Ободівського району... Довкола повстанських сіл рилися окопи... Збройний опір військовим загонам було вчинено в М’ястківському районі біля сіл Гарячківки та Вільшанки... З с. Баланівки Бершадського району до лісу “пішло 500 чоловік, озброєних вилами й сокирами”... В с. Конаші Ободівського району було відслужено панахиду по радянській владі...

За підрахунками ГПУ в період між 20 лютим та 2 квітнем 1930 р. в Україні відбулося 1716 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися як збройні повстання (Тульчинська та Одеська округи). Повстанські загони діяли в Бердичівській, Харківській, Роменській, Тульчинській і Шепетівській округах – всього не менше 18 збройних відділів (Зінченко А. Весна 1930 року. Українське селянство: “Геть комуністів! Дайте нам волю!” // Українське слово. – Київ, 2000. – Ч. 13).

На еміграції

Де ж був у цей час провід український? Побитий і розварений, він на еміграції продовжував поливати жовцю українське “анархічне” селянство, яке, на його думку, тільки і винне в поразці Національної революції.

Колишні керівники Центральної Ради не прозріли навіть на еміграції. Лише Симон Петлюра героїчним чином – спокутував перед Батьківщиною свої історичні помилки. Інші ж далі перекладали власну вину на плечі других, які, до речі, продовжували боротьбу за свободу Батьківщини.

Початок нової хвилі Національно-визвольної боротьби на початку 1930-х років на Наддніпрянщині продемонстрував, що українське село не лише не здалося, але й, поповнивши свої сили новим поколінням, перейшло у відчайдушний наступ на споконвічного ворога. Тому голод 1932 – 1933 років не був випадковим: саме апокаліптичним терором Голодомору чужинець намірився навіки упокорити, а точніше – всуціль знищити українське село.

Та і після цих страшних утрат українське село продовжувало жити.

А на еміграції продовжував працю фанатичний подвижник гетьманської України Іван Полтавець-Остряниця, який, як колись задунайські козаки, розпочав творити козацтво на чужині: в Німеччині, Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, навіть Марокко...

На території Польщі (в Галичині) набула поширення Українська військова організація, на чолі з колишнім отаманом Осадного корпусу Січових стрільців Євгеном Коновальцем. У 1929 р., об'єднавшись із низкою інших підпільних українських організацій, УВО перетворилася на ОУН, що стала одним із центрів терористичної акції проти визискувачів нашого народу. Її члени, які виховувались на традиціях збройної боротьби наддніпрянців, разом зі старшинами УНР взяли участь у збройній боротьбі за становлення Карпатської січі (1939), Поліської січі отамана Бульби-Боровця (1941 – 1942) та УПА під проводом Романа Шухевича, який взяв собі за псевдо прізвище поета-повстанця з Великої України Грицька Чупринки – організатора протибільшовицького повстання в м. Оглаві (Гоголеві) Чернігівської губернії в серпні 1919 року.

Карпатська січ, Поліська січ, Українська повстанська армія – безперечно формації козацькі: і за духом, і за принципами формування (все ті ж пам'ятні сотні та курені). Немає сумніву в тому, що Євген Коновалець та Андрій Мельник – безпосередні учасники Національно-визвольної революції 1917 – 1920-х років на Великій Україні та її видатні організатори – заклали в підвалини українських збройних формувань 1930 – 1940 років не тільки свій бойовий досвід змагань на Великій Україні, але і її Великий Дух.

У творенні структур Поліської січі взяли участь повстанські отамани Іван Трейко (пізніше генерал-хорунжий УПА) та Яків Байда-Голюк (під псевдонімом

Малинівський). У Тараса Бульби-Боровця колишні отамани стали радниками з питань партизанської тактики. 5 серпня 1941 р. колишній сквирський отаман Іван Трейко оформив договір із Тарасом Бульбою-Боровцем про участь українських монархістів у лавах Української повстанської армії “Поліська січ”. А подільський отаман Яків Гальчевський 1942 року створив Грубешівську повітову самооборону на Холмщині і боронив українське населення від польського насильства. Після загибелі отамана Орла в березні 1943 р. загін очолив його заступник Юрко Волощук, який невдовзі став одним із командирів УПА...

Висновки

Подвиг козаків-гайдамаків Наддніпрянської України початку ХХ ст. не лише став закличним прикладом для романтичної молоді Волині й Галичини, яка склала основу героїчної УПА, що в 1940 – 1950-х роках гідно продовжила традицію лицарського служіння Батьківщині, але й досі жахає душі нащадків окупантів. Чи не тому досі не реабілітовані отамани Гайдамацького краю та лицарі УПА?!

Отамани Наддніпрянської України і вояки УПА, народжені думами кобзарів та “Кобзарем” Тараса Шевченка, стали втіленням мрій нашого Пророка про гнівну розплату над гнобителями українського народу. Вони, святі оборонці Вітчизни, справді були дітьми Тарасовими і за духом, і за кров’ю. А Шевченко сам ніколи не забував, що “є внуком гайдамаки, а кров його – то кров коліїв-гезів” (*Луна Ю.* Селянський король. Бій за українську літературу.–Варшава, 1935).

У неперервності цієї традиції – сила нашого духу і запорука майбутньої перемоги. Пройшовши страшне випробування Московією-Росією, Польщею та Туреччиною, ми стали багатші досвідом боротьби, а отже сильнішими – і духом, що “тіло й душу рве до бою”, і вірою в неминучу перемогу нашого народу.

На бойовому історичному шляху лицарських націй навіть поразки обертаються на перемогу. Так сталося і під час національно-визвольних воєн 1917 – 1930-х та 1940 – 1950-х років, коли ми остаточно сформувалися як політична нація, голос крові якої почули в усьому світі.

Відгомін цього впевненого гуку про право українців на державне буття відбився в серцях українського народу 1 грудня 1991 р., коли на референдумі була стверджена Державна самостійність України.

Хай і серця наших нащадків відгукнуться вдячно на святі голоси козацької України. І це буде запорукою її перемоги.

НЕДОВГЕ ЩАСТЯ ПОЛКОВНИКА БОЛБОЧАНА

В ніч 9 лютого 1918 р. керівництво Центральної Ради панічно покидало Київ. Про евакуацію знало лише вузьке коло керівних осіб, їхніх родичів та знайомих. Не були повідомлені про евакуацію ні державні установи, ні штаб оборони Києва на чолі з генералом Василем Кириєм, ні військове міністерство, ні штаб Вільного козацтва, які продовжували в тяжких боях утримувати оборону. Навіть деякі міністри та члени

Центральної Ради взнали про евакуацію лише тоді, коли Михайло Грушевський вже був далеко за містом...

По Святошинському шосе, в бік Житомира, тихо посувалися рештки частин київської залоги. "Червона луна пожежі надавала постатям якогось міфічного вигляду... Без обозів, без харчів, без запасу набоїв йшли в невідому будучність непоборні... Одні в широких штанах з "оселедцями" на голові, другі з довгими кольоровими шликами на шапках, із кривими шаблями й пістолями за очкуром. Ішли в шинелях без наплечників, із рушницями без багнетів. Сердюки, богданівці йшли в чорних баранячих шапках із кулеметними стрічками через плече. Гайдамаки – в червоних кожушках, із довгими червоними шликами... Позаду всіх, прикриваючи відступ, йшов підполковник Болбочан зі своїм відділом".

Петро Болбочан прикривав панічний відступ руїників українського війська, тих, хто незабаром звинуватить і його в "мілітаризмі", "воєнщині" та "реакційності". На постої в с. Гнатівці, що над річкою Ірпінь, було вирішено зібрати всі частини в Окремий запорозький загін, командиром якого став генерал Костянтин Присовський. Лише Симон Петлюра, не бажаючи нікому підкорятися, відмовився включити свій малочислений кіш Слобідської України до Запорозького загону. Петро Болбочан, людина щира і відверта, досить різко дорікнув Петлюрі, що той "із своїх власних персональних дрібних мотивів став на перешкоді такому об'єднанню". Чи не цей епізод заклав передумови трагічного фіналу героїчного шляху Петра Болбочана?

Незабаром, у середині лютого, під час протинаступу, відділ Болбочана бере участь у звільненні Сарн і Житомира.

Уряд Голубовича, як і наступні уряди, навіть тепер, під час війни, протидівав створенню боє-здатного українського війська. Центральнорадівське керівництво особливо побоювалося видатних українських старшин, які не були членами їхніх партій і, відповідно, не були пов'язані партійною дисципліною. Тому на військові посади урядовці намагалися ставити своїх товаришів по партії. Таку тактику відчув на собі й Петро Болбочан: після успішних боїв за Житомир уряд несподівано забрав у нього курінь і, щоб відірвати від війська, призначив його губерніальним комендантом Волині. Усунули з поста й генерала Присовського.

Повторювалась ситуація 1917 року, коли центральнорадівські соціалісти поборювали Миколу Міхновського і командира корпусу Павла Скоропадського.

На місце Болбочана було поставлено "справжнього демократа". Під його керівництвом болбоча-нівський курінь зазнав великих утрат у боях за Бердичів. Довідавшись, що новоспечений "отаман" ганебно втік із поля бою, Болбочан самовільно залишає пост губерніального коменданта Волині й вертається до свого куреня. Після кількоденних боїв проти частин колишньої 7-ї російської армії, якими командував червоний командир Кіквідзе, курінь Болбочана звільняє Бердичів. Урядовці змушені були змиритися із самочинним поверненням Болбочана до своєї частини: переможців не судять.

Разом з іншими українськими частинами Болбочан майже церемоніальним маршем пройшов Коростень, розбив більшовиків над річкою Ірпінь і 1 березня (за новим стилем) 1918 р. увійшов до української столиці. Советський уряд накивав п'ятами до Полтави.

Вже наступного дня Петро Болбочан як командир 2-го Запорізького полку в складі Запорізької дивізії під командуванням отамана Зураба Натієва виступив навздогін так

званому "рабоче-крест'янському правітельству". На шляху до Полтави були звільнені Яготин, Гребінка, Лубни, інші населені пункти.

Незважаючи на значну чисельну та вогневу перевагу більшовиків, після впертих чотириденних боїв запорожці Болбочана здобули стратегічну станцію Ромодан: тепер шлях на Миргород і Полтаву був відкритий. Німці, які підійшли наприкінці боїв, офіційно поздоровили Петра Болбочана з блискучою перемогою.

30 березня козаки Запорозького полку імені Костя Гордієнка підняли український прапор над Полтавою. Здійснилася мрія багатьох поколінь українців – росіяни під Полтавою були биті.

Більшовики тепер огризалися лише в пресі: тікаючи з України, вони з люттю писали про "небезпечного противника", "реакціонера, старорежимного генерала Болбочана". За його голову обіцяли 50 тисяч рублів.

Наступ запорожців стримати було вже неможливо. 6 квітня вони піднімають український прапор над Харковом.

У цьому історичному визвольному поході від Сарн – через Житомир, Коростень, Бердичів, Київ, Лубни, Ромодан, Полтаву – до Харкова, що був здійснений лише за півтора місяці, виявився військовий геній уродженця Буковини Петра Болбочана. Саме він безпосередньо керував ходом всіх військових операцій, оскільки Зураб Натієв займався переважно організаційними питаннями.

Ось яку оцінку дав своєму командирові старшина запорожців Борис Монкевич: "У боях показав себе Болбочан дійсно талановитим полководцем... (У найскладніших обставинах ніколи) не тратив здібності орієнтуватися... Особисто був надзвичайно хоробрим. У більшості керував боєм особисто і завжди був у найнебезпечніших місцях, чим викликав підйом духу в Запорозжців, котрі під його керуванням завше були переможцями. Слава про нього дуже швидко розійшлася і притягувала під його прапори багато військових людей... Йому вірили всі надзвичайно, бо знали, що він є зразком чесності й порядку. В житті був скромний, без тіні манії величності".

2-й Запорізький піший полк Петра Болбочана був найбільшим і найкращим полком Запорізької дивізії, а згодом і Запорізького корпусу. Він складався з чотирьох тисяч козаків, з яких майже 80 % становили старшини та інтелігенція. На прапорі полку, довкола тризубу, був напис "З вірою твердою в конечну перемогу вперед за Україну". Була й своя, полкова, присяга:

*Тобі, мій краю дорогий,
Складаю я свою присягу –
Тебе любить. Тобі служить,
За Тебе вмерти біля стягу.*

*І прапор наш жовто-блакитний
Клянусь довіку боронить.
І за народ забутий, рідний,
Останню кров свою пролить.*

Встановивши в Харкові українську владу, Болбочан на чолі новосформованої Кримської групи 11 квітня вирушає в свій другий історичний визвольний похід – на Севастополь. На шляху до Криму бере участь у звільненні Павлограда, Олександрівська (нині Запоріжжя), Мелітополя, Бердянська. Форсувавши 20 квітня

Чонгарський міст, Кримська група 22 квітня входить у Джанкой, 24 квітня звільняє Сімферополь, а наступного дня – Бахчисарай...

Гетьманський переворот 29 квітня запорожці Болбочана прийняли спокійно: знаючи ціну Центральній Раді та переконавшись, що гетьман стоїть на становищі Самостійної України, вирішили продовжувати службу в Українському війську.

В добу гетьмана Павла Скоропадського 2-й Запорозький піший полк П. Болбочана надійно охороняв східний державний кордон від Стародуба до Слобідки-Камінської, час од часу відбиваючи провокаційні напади більшовицьких загонів.

Запорожці не лише охороняли державний кордон, але й виховували місцеве населення в українському дусі. Козак 2-ї сотні Богданівського полку Валентин Сімянців згадував: "З наказу командира в сотні втримувалася дисципліна, муштра, а увечері перевірка, молитва і "Ще не вмерла Україна"... Сотник Ярмолук вимагав і від населення, хто був поблизу, аби скидали шапки, коли співали гімн... Науку, як треба було поводитись цивільному населенню під час співу гімну, прищеплювали спрощено – просто били по шапці й так, що часто з шапкою летів на землю і "громадянин". І на кінець дійшло до того, що як тільки сотня щось співала, що б не було, уже все ставало і здійснювало шапки".

Українська держава, кордони якої були надійно забезпечені, налагоджувала внутрішнє життя, розбудовувала власні інституції. Це страшно непокоїло наших одвічних ворогів, які розуміли небезпеку такого прикладу для інших народів колишньої Російської імперії. 22 жовтня 1918 р. в промові на засіданні ЦК російської партії більшовиків Володимир Ленін відверто сказав: "Якщо вдержиться при владі Гетьман, то Росія повернеться в кордони Московського князівства 15 століття".

Російським монархістам Українська Держава теж стояла поперек горла. Таку ж позицію зайняла і Антанта, яка політично, матеріально та військово підтримувала тих, хто намагався реалізувати ідею відновлення Російської імперії.

Готувала проти гетьманату збройне повстання й українська соціалістична демократія, яка жадібно рвалася до влади. Щоб здійснити свої плани, вона шукала собі союзників в особі російських більшовиків – і знайшла! Володимир Винниченко домовився з Раковським та Мануїльським координувати спільні "виступи під час повстання" проти гетьманської української держави.

Петро Болбочан бачив реальну загрозу існуванню Української Держави і намагався виробити свій план її врятування. Він сподівався "об'єднати революційну демократію з консервативними хліборобськими колами в особі Гетьмана для спільної боротьби проти московських інтриг в Україні".

На аудієнції у Павла Скоропадського, і пізніше – вже з Харкова телеграмою – він зробив спробу "примирити Гетьмана зі збунтованою демократією – для боротьби проти московсько-неділімської небезпеки" і просив гетьмана "стати самому на чолі повстання і тим надати повстанню всенародний український характер".

Але на таку пропозицію ніхто не пристав. Тоді Болбочан висунув свої умови Українському національному союзу, серед них була вимога не руйнувати державний апарат, який створив гетьман. Після цього Болбочан "пристав до повстання з тяжким серцем".

У Болбочана, згадував його товариш Сергій Шемет, було "передчуття величезної небезпеки, яка загрожувала українській державності", він був свідомий того, що "повстання проти гетьманської влади може ще більше розхитати і ослабити відпорну силу українського народу".

Отримавши призначення на посади командира Запорізького корпусу та командувача військ Лівобережної України, Петро Болбочан на заклик Українського національного союзу в ніч на 15 листопада 1918 р. зі своїми запорожцями прибув до Харкова встановлювати владу Директорії. Але протигетьманське повстання відкрило кордони, і червоні російські війська посунули на Україну. Підпільні структури більшовиків – де тільки вдавалося – провокували виступи збитих із пантелику класовою агітацією селян. Почалися заворушення і серед робітників Харкова. Підняли голови й білі "єдинонеделімщики".

Петро Болбочан видав наказ, в якому оголосив, що не допустить ні Совітів робітничих депутатів, ні монархічних організацій, які намагатимуться захопити владу. "Підкреслюю, – говорилося в наказі, – що ми боремося за самостійну демократичну Українську Державу, а не за єдину Росію, яка б вона не була – монархічна чи більшовицька".

11 грудня Совет, де більшовики мали більшість, нахабно проголосив себе єдиною владою в Харкові. Болбочан відповів жорстко, зокрема, 20 грудня розігнав антиукраїнський мітинг у харківському театрі та більшовицьку сходку в клубі залізничників, арештував колегію залізничників Харківського залізничного вузла, які проголосили страйк. Коли ж "Совет робітчих депутатів" намагався скликати так званий інтернаціональний мітинг, запорожці розігнали його силою зброї. Не допустив Болбочан і робітничого з'їзду, який скликали меншовики, теж вороже налаштовані до української держави.

Болбочан наказав віддавати до військово-польового суду всіх, хто виступав або вів агітацію проти Української держави, незважаючи на те, членом якої партії був агітатор. Винниченка і його мостивих одностудців страшно обурювало те, що під суд час від часу попадали й соціал-демократи. А гасло Болбочана: "Бий большевиків, комуністів, ворогів нашої нації" вони вважали "недемократичним, антинародним".

Голова Директорії Володимир Винниченко, який боявся виглядати в очах більшовиків "недемократичним", був вкрай обурений діями Болбочана, назвав його "виразним і свідомим реакціонером", який "убив на всьому Лівобережжю авторитет і вплив Директорії". Винниченко навів на нього наліпку "найлютішого противника і ворога" Директорії....

Згодом Петро Болбочан писав голові Директорії: "Ви особливо багато працюєте і думаєте над тим, аби не розсердити і догодити Вашим Московським товаришам – більшовикам, аби не показатися в їх очах протидемократичними. Ви не бачите того, що цим плодите на Україні таких же товаришів-більшовиків, і не бачите того, що через більшовизм ведете Україну до "єдиної Росії"...

Ненависть Володимира Винниченка до Миколи Міхновського, Павла Скоропадського, Петра Болбочана і Симона Петлюри мала катастрофічні наслідки для української державності. Петро Болбочан точно підмітив причину цього: "Ви всі боялися, що буде чоловік, котрий не зможе стерпіти авантюристів і кар'єристів"...

Вже не важливо, що стало першопричиною цього негативного почуття до визначних українських діячів – страх за своє життя чи бажання обійти конкурента, важливо, що головною причиною поразки України стало те, що керівниками держави були абсолютно невідповідні люди, які чи не кожним своїм кроком руйнували українське військо, а з ним і державу.

Тим часом Красна армія заливала Харківщину: був захоплений Куп'янськ, окупанти підходили до Харкова. Але Винниченко ніяк не міг повірити, що більшовики – союзники УНС у протигетьманському повстанні, з якими він не один раз пив каву і вів дружні розмови – пішли війною на Україну. Всі повідомлення Болбочана про просування Красної гвардії вглиб України він вважав брехнею і провокацією. Та що Винниченко! Генеральний штаб не вірив повідомленням полковника Болбочана, що "наступають організовані, міцні, регулярні частини російського совітського уряду", хоча той сповіщав навіть номери полків і прізвища командирів.

Болбочан не міг розпочати воєнних дій проти червоних, оскільки Директорія не оголошувала війни. Військові операції проти окупантів лідери окупантів напевно б розцінили як спробу розбити "єдність революційного фронту" і "посварити український та російський народи". В своїх телеграмах до Києва командир Запорізького корпусу різко вимагав, щоб Директорія оголосила нарешті війну агресорам.

Але Директорія вагалася. На початку січня Болбочан, під тиском німецького командування, змушений був залишити Харків. Лише 16 січня 1919 р. уряд УНР "мусив офіційно ствердити існуючий уже від кінця листопада фактичний стан війни Советської Росії проти України".

Але й визнавши факт війни, Винниченко звинувачував в інтервенції не Москву, яка збройною силою захопила вже значну частину Харківщини, половину Чернігівської губернії та частину Київської, а Болбочана, який намагався не допустити "українсько-російського порозуміння".

Захисник Вітчизни Петро Болбочан, уособлення дисципліни і порядку, постав в очах соціал-демократів та есерів, як і колись Міхновський та Скоропадський, реакціонером, паном, ворогом демократичних свобод. Болбочана навіть звинувачували в тому, що він цілує ручки дамам. "...Він, – писав Борис Мартос, – нагадує скоріше офіцера добровольчеської армії, ніж українського старшину. Його зовнішньому вигляду відповідав і внутрішній зміст його особи".

Основним мотивом різко негативного ставлення "збунтованої демократії" до Болбочана був страх за власну долю: міністри-соціалісти бачили в Болбочанові "майбутнього Бонапарта", нового гетьмана, який зупинить їхні дикі соціалістичні експерименти над українським народом та рішуче відсторонить їх від влади. І вістря ненависті, замішаної на страхові діячів, для яких соціалізм був дорожчим, ніж Батьківщина, повернулося проти командира Запорізького корпусу, якого вони нарекли ворогом демократії. Те ж, що від "занадто великої демократичності", яку вони проповідували, зауважував Петро Болбочан, Україна вкривається "пожаром, анархією і може зовсім згоріти", їм було байдуже.

І справді, тодішні соціалісти відкидали ідею "Українська держава понад усе!", в їхньому середовищі панувала думка, яку висловив товариш голови Центральної Ради Михайла Грушевського Сергій Веселовський: "Нехай згине українська державність, але для історії ми, соціал-демократи, залишимось чесними і незаплямованими".

Подібно думав і прем'єр-міністр уряду Директорії Борис Мартос. Коли на одному із засідань соціалістів Дмитро Чижевський запитав, що йому дорожче – Україна чи соціалізм, то одержав відповідь: "Певно, що соціалізм".

Оцей Мартос, який "мав загальну репутацію більшовика", для якого "соціалізм (був) дорожчий, як Україна", на полковника Болбочана накинувся з найтяжчими обвинуваченнями. Та що Мартос?! Уся офіційна уенерівська преса почала жакливу

кампанію дискредитації українського героя. Що тільки про нього не говорили: "зрадник", "провокатор", "контрреволюціонер", "пересічний амбітник", "злочинець", який хотів "вкрасти 120 млн. і втекти на Дон".

Безпрецедентні образи вихлюпувались не тільки на командира Запорізького корпусу, але й на штаб та його лицарів-козаків. Соціалістичні писакі на всі заставки ганьбили, як вони говорили, "балбачанівську офіцерню", просякнуту, бачте, "російським духом". І це тоді, коли в тяжких оборонних боях проти російських окупантів запорожці сотнями гинули, захищаючи Батьківщину.

Болбочан закликав Центральну Раду і головне командування, від яких "не мав ніякої допомоги", "припинити всі балачки", оголосити і провадити "сувору й тверду владу", не йти "на компроміс із більшовиками, а рішуче боротися з ними", але Директорія не бачила іншого ворога, як Болбочана.

В час катастрофи з перевіркою діяльності командувача Лівобережним фронтом Армії УНР приїхав начальник Генерального штабу Василь Тютюнник. Він не знайшов нічого ліпшого, як звинуватити запорожців у тому, що вони "не мають під тризубами на головних накриттях червоних стрічок та ходять у наплечниках із відзнаками ранг старшин і підстаршин як за Гетьманщини".

Вислухавши Тютюнника, Болбочан різко заявив йому, щоб той сам зняв – і негайно! – зі свого кашкета "червону бинду, як емблему комунізму і поневолення вже значної частини України більшовицькими ордами".

Зі штабу Головного Отамана до Запорізького корпусу надійшло близько тридцяти наказів, аби запорожці не користувались старшинськими і підстаршинськими відзнаками та почепили під тризуби червону стрічку. Болбочан наказав знищувати ці "глупі накази революційних маніяків".

Такого ставлення до наказів Головний Отаман Симон Петлюра потерпіти не міг. І він віддає наказ своєму улюбленцю Омеляну Волоху "заарештувати Болбочана зі штабом і на місці розстріляти".

22 січня в Кременчуці, де Запорозький корпус закріпився, щоб нарешті зупинити ворога, Волох арештовує легендарного командира. Але розстріляти його не вдалося, оскільки в оборону Болбочана активно стали запорожці.

Привчені Болбочаном до карності, козаки мусили змиритися з наказом вищого командира – Головного Отамана Армії УНР. Але, підозрюючи Волоха у намірах знищити Болбочана в дорозі, запорожці – разом із волохівськими "чекістами" - супроводжували заарештованого полковника до Києва. Болбочан міг втекти з дороги, але він "сподівався на правовий розгляд свого діла". Коли Болбочана з найближчими офіцерами – полковниками Салівановським та Гайденайхом – привезли до Петлюри, той зблід і вигукнув: "Що ви наробили?! Чого ви їх сюди привезли?!".

Болбочана помістили в 22-у кімнату київського готелю "Континенталь". У сусідньому, двадцять першому номері, мешкав Головний Отаман.

Симон Петлюра – хоч жив через стінку – не знайшов часу зустрітися з Болбочаном і, принаймні, пояснити, за що той заарештований.

Володимир Винниченко, до якого із запитаннями про причину арешту Болбочана звернулась делегація січових стрільців, відповів, що "причиною арешту став "недемократизм" Болбочана". А Симон Петлюра сотнику 2-ї Запорозької дивізії Авраменку на запитання, в чому ж обвинувачують Болбочана, відповів: "Отаман Болбочан роз'їжджав і жив у сальон-вагоні, а то не демократично". А прем'єр-міністр Директорії Борис Мартос стверджував, що Болбочана арештували як "зрадника", хоч

саме до нього, Мартоса, якраз і підходило це визначення. Чи, може, по іншому можна трактувати його постулат: "Як не буде Україна соціалістичною, то най краще не буде ніякої"?

Арешт полковника Болбочана деморалізував багатьох українських військових. Зокрема, вже через два дні після арешту отаман Матвій Григор'єв надіслав до штабу Запорозького корпусу в Кременчук таку заяву: "В Києві зібралась отаманія, австрійські фендрики резерви, сільські вчителі та всякі кар'єристи і авантюристи, які хочуть грати роль державних мужів і великих дипломатів. Це люди не фахові і не на місці, я їм не вірю і переходжу до більшовиків, бо після арешту полковника Болбочана я вже не вірю в добро для нашої Батьківщини". Подібне становище зайняв й отаман Юхим Божко, командир Запорозької Січі, який сказав, що "полковник Болбочан був для нього єдиним авторитетом, а після його арешту він вже не вірить в українські успіхи..."²⁸. Так і сталося: внаслідок деморалізації Запорозького корпусу, викликаного арештом командувача, фронт був прорваний більшовиками.

В Києві Болбочан прагнув вияснити причини свого арешту, але ні Симон Петлюра, ні представники уряду не захотіли з ним зустрітися. Тоді Болбочан вдається до відкритого листа, який направляє Симону Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові Українського національного союзу, голові партії соціалістів-самостійників. Копії листа були надіслані отаманам Олександрові Грекову та Євгену Коновальцю, в редакції українських і російських газет:

"Я просив, аби хто-небудь до мене зайшов, щоб запитати про мою "зраду та мої злочинства". Але видно, що всім Вам сором мені у вічі дивитися... За що я заарештований?.. Може, за те, що вже 16 місяців активно борюся за права Самостійної України? Може, за те, що зумів збудувати міцну кадрову військову частину і оборонити її від посягань безталанного міністерства Центральної Ради Голубовича?.. Може, за гучні перемоги? Може, за те, що я говорив і передбачав, що після (протигетьманського) повстання буде анархія і вимагав організованості, а не соціалістичної демагогії і не боявся це вам у вічі казати?.. А може, за те я заарештований, що один раз дав зрозуміти, що ті нові люди, котрі засіли в Генеральному штабі, по більшості фендрики, не фахівці?..

Що всі ви робили?.. Ви... руйнували армію, руйнували дисципліну. Мало того, старалися паралізувати діяльність моїх запорізьких частин і всякими способами провокували моє чесне ім'я!.. Скажіть будь-ласка, що ви зробили доброго для України за весь час? Скажіть, чи було хоч одне ваше розпорядження з самого початку повстання проти Гетьмана, котре мало би метою організувати армію, а не популяризацію ваших особистих імен?..

Скажіть, прошу вас щиро, чи задумувались ви над тим, що Україна пропадає і що зараз треба зробити, аби спасти її?..

Бідна Україна, ми боремося з большевизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд УНР йде на зустріч большевизмові й большевикам!..

Ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях, (а) лізете в міністри, отамани, лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями...

А в повіті і губернії кого ви посилаєте? Таких, як і ви самі, а як де-небудь і попадеться людина порядна й працююча, ви спішите замінити таких!.. В час

повстання я вам казав – не ламайте адміністративного старого апарату, міняйте тільки головних невідповідних керівників – ви не згоджувалися, ви сліпі були і тільки твердили, що все, напминавше гетьманське, мусить згинуть... Бо вам необхідний був пожеар.

Перед повстанням я боявся, аби не повторилося ще більше безладдя – котре було при Центральній Раді і міністерстві Голубовича. (Хіба) не казали ви всі, цього вже не буде, ми вже навчені... Хіба навчені? Ой, багато треба ще вас вчити...

Так буде до тої пори, поки всі ви, громадянські представники, не скажете: "Я перше всього Українець, а потім вже партійний діяч"...

Вимагаю для себе свободи, я її заслужив!.. Ви МУСИТЕ МЕНЕ РЕАБІЛІТУВАТИ – це являється питанням честі Вашої...

Отаман Петро Болбочан. 26 січня 1919 року, Київ, готель "Континенталь".

Відповіді на свої листи Болбочан так і не дочекався. Один тільки генерал Греков, військовий міністр, не побоявся зайти до арештованого. Він запитав у полковника: "За що Ви заарештовані?" Саме це питання хотів Болбочан задати отаманові Грекову...

Наступного дня була оголошена евакуація державних установ і 31 січня 1919 року Євген Коновалець вивіз Болбочана до Галичини.

Минали місяці. Про Болбочана ніби забули: ніхто не реабілітував його, ніхто й не висунув проти нього ніяких обвинувачень. Не було й призначено слідства. Суд відтягувався – напевно, головне командування розуміло, що гласний процес над Болбочаном висвітлить їхню вину в українській катастрофі.

Тим часом Болбочан продовжував просити Військовий суд розібрати його справу та притягти до відповідальності винних в його арешті. Він все ще продовжував вірити, що правда переможе.

Не тільки Болбочан не знаходив собі місця без своїх "кровних частин"... Наприкінці травня делегація запорожців просила Симона Петлюру повернути їм Болбочана. Головний Отаман відповів: "Запорозький корпус хоче поставити нового монарха, нового Гетьмана... Поки я стою на чолі Республіки – не буде Болбочана на службі в Республіці!".

Минув тиждень. Старшини і козаки продовжували вимагати повернення свого отамана, якого "без жодного пояснення" було вирвано з їхніх лав. Отаман 2-ї пішої Запорізької дивізії Осмоловський та полковники дивізії подали державному інспектору Запорізької групи Гавришку заяву, в якій рішуче вимагали "зادля підняття військової бойової міці" негайного призначення до групи отамана Болбочана. Заяву підписали полковник Окремого кінного республіканського полку Петро Дяченко, полковник 1-го Республіканського пішого полку Мальців, полковник 2-го Мазепинського пішого полку Іван Дубовий, полковник 3-го Наливайківського пішого полку Пирогів, полковник 2-го Запорозького імені Яна Кармелюка полку Ігор Троцький, полковник 4-го пішого Запорозького Богунівського полку Цирулик.

Під тиском вимог, які ставали все радикальнішими, Державний інспектор, полковник Микола Гавришко на підставі першого параграфа Закону про Державну інспектуру (від 13 травня 1919 р.) 7 червня призначив Петра Болбочана командиром Запорозької групи. В той же день він подав рапорт на ім'я Головного Отамана з проханням затвердити це призначення. Після зібрання старшин Запорозької групи, на якій Гавришко оголосив свій наказ, всі вийшли на вулицю. І тут "представилася радісна картина: широкими вулицями проходили запорожці й голосно відповідали на

привітання полковника Болбочана, котрий стояв на тротуарі в оточенні старшин, веселий і щасливий, як батько серед дітей".

Але не довго продовжувалося щастя полковника Болбочана. Рада Міністрів і Головний Отаман, які бачили в ньому "нового гетьмана", сприйняли повернення Петра Болбочана до своїх частин як спробу державного перевороту. Симон Петлюра відразу видав наказ арештувати колишнього командувача Лівобережним фронтом Армії УНР і, не зволікаючи, провести суд. Член Директорії Опанас Андрієвський згадував пізніше: "Військовий суд у нас тоді складався зі справжніх правників... на чолі з членом суду Цариковим. Коли Цариков одержав повідомлення, що Болбочан передається судові, то сказав, що треба провести слідство, бо не видно, хто й чому обвинувачує Болбочана. Тоді Наказний Отаман Осецький вигнав суддів з вагону... Осецький призначив суд із галицьких жовнірів".

10 червня військово-польовий суд відбувся. Відповідаючи на одне із запитань, Болбочан сказав, що мало розуміється на політиці. "...Навіть не знаю, – продовжив він, – яка різниця між есерами і еседеками. Відчував лише, що вони вносять хаос у життя... Знав лише одно, що ці партії, – то не є нарід. Коли б нарід був за партіями, то ми вже давно звільнили Україну від большевиків. Я за тверду владу був. Нарід шанує таку владу, яка може дати йому наказ і виконання того наказу вміє допильнувати".

"Суд", не зволікаючи, присудив полковника Петра Болбочана на кару смерті. Подиву гідна оперативність! Особливо вражає вона на тлі так і непокараних злочинів фаворита Симона Петлюри, майбутнього чекіста Омеляка Волоха. Ні вбивство команданта Гайдамацького полку полковника Виноградіва, ні спроба самовільного роззброєння 1-го полку Січових стрільців, ні постійне ігнорування наказів Петлюри – ніщо не могло стати підставою для суду над людиною, яка своїми діями руйнувала останні островці українського війська.

Вирок смерті Болбочану затвердили люди не безсторонні – наказний отаман Осецький та начальник штабу Василь Тютюнник вже давно перебували в конфлікті з Болбочаном. Їхні підписи скоріше нагадували зведення поррахунків, аніж справедливе покарання.

Взнавши про вирок "суду", захвилювались запорожці. 15 червня вони звернулися до уряду Бориса Мартоса з "Постановою": "З біллю в серці та ненавистю до тих кіл, що руйнували Україну й досі продовжують цю руйнацію, ми... зазначаємо, що життя отамана Болбочана рахуємо під персональною відповідальністю членів уряду УНР... Отамана Болбочана ніхто не має права одірвати від нас...".

Симон Петлюра, який у той час перебував на фронті, заспокоював козаків, кажучи, що Болбочан розстріляний не буде. "Я до того не допущу", – говорив він ³⁶. Симон Петлюра, справді, міг помилувати Петра Болбочана, але цим правом не скористався: на станції Дунаївці, як стверджував Мартос, Петлюра гостро поставив питання, "по якому праву я затримую розстріл Болбочана".

Тим часом Болбочана вже двічі водили на розстріл. "Викопували яму, й езекуційна чота стріляла в нього сліпими патронами".

Нарешті злі ігри закінчились: у ніч на 29 червня 1919 року на станції Балин, що коло Кам'янця-Подільського, фатальний вирок, який свого часу винесли Болбочану більшовики й білогвардійці, вийшла виконувати півчота охорони Головного Отамана. "На команду: "Вогонь!" стрільці піднесли рушниці, але... випалу не сталося. Знову команда "Вогонь!" – знову підносяться рушниці, і знову – жодного пострілу. Стрільцям, видно, не піднімалася рука на того, кого вони знали як видатного

українського патріота, видатного організатора Запорозького корпусу, Завойовника Криму! Тоді розлючений начальник охорони Чоботарьов... добув нагана і двічі вистрелив полковникові Болбочанові в голову... вхопив агонізуючого за комір, і "поволік, копаючи ногами, до ями".

В'ячеслав Липинський, довідавшись про розстріл Петра Болбочана, просто розридався. "Факт розстрілу отамана Болбочана, – згодом писав він, – котрий для мене став безпосередньо причиною моєї відставки – це тільки вище видніше полум'я того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата. Розстріл отамана Болбочана - це не дрібний епізод, як доводиться від декого чути. Не дрібний тому, що, при нашій страшній убожестві на людей, кожна свідомо, чесна одиниця на вагу золота важиться в нашій національній бюджеті. Не дрібний тому, що Болбочан був одним із найвидатніших представників українців...

Від був одним із тих чесних, свого імені достойних офіцерів, котрі, вступивши до Української Армії і прилучившись до свідомого українства, творили оружну міць і підставу нашої Держави.

І цього лицаря, що, борючись із ворогом, пройшов всю Україну і... (прагнув) вернутися на фронт до своїх улюблених полків, цього одного з тих рідких дійсних українських патріотів розстріляли...

За що? "За намір перевороту, організованого самостійниками та хліборобами-демократами", - прочитав я, очам своїм не вірячи, в урядовім "Огляді стратегічного і політичного становища на Україні" від 26 червня 1919 року. Але ж тоді чому розстріляли тільки Болбочана, чому до суду не притягнуті всі самостійники, всі хлібороби-демократи, чому після того... мене... члена Головної управи Хліборобсько-Демократичної партії, запрошують від імені уряду прибути для участі в розв'язанні важливих державних питань?..

Факт розстрілу отамана Болбочана розкриває найстрашнішу язву нашого національного організму, яка починає ятрити все більш на тлі... класової, політичної і партійної нетерпимості Уряду - язву національного розкладу...

Призначте ревізію процесу отамана Болбочана: реабіліуйте його добре, чесне ім'я" 40.

Досі Петра Болбочана офіційно не реабілітовано...

Та українські серця переповнені гордістю, що в нашій історії був Петро Болбочан. Вічна Йому слава!

Вище військове керівництво Холодного Яру в 1917 – 1922 роках

ЧУЧУПАК Олекса Степанович

Отаман. Народився в с. Мельники Чигиринського повіту Київської губернії. Молодший брат Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака. До Першої світової війни вчителював у с. Рацевому на Чигиринщині. Рядовий царської армії. Служив у Петрограді, брав участь у Лютневій революції. 1917 року повернувся в Мельники, знову вчителював, тепер вже в рідному селі.

На прохання ігумені Мотронинського монастиря в 1917 р. (1918 р.?) створив і очолив монастирську охорону із 22 чоловік – першу українську військову організацію в Холодному Яру нової доби ¹. Учасник Визвольних змагань до 4 серпня 1921 р., коли піддався на більшовицьку "амністію" ². Подальша доля невідома.

НЕЗБИЄНКО

“Батько-отаман Холодного Яру” (в травні – червні 1919 р.). За переконаннями – соціаліст. Прихильник гасла “За радянську владу без комуністів”³. Доля невідома.

УВАРОВ Федір

Кубанський козак, колишній штабс-ротмістр царської армії, григоріївський отаман. Під час повстання під проводом Матвія Григор’єва командував відділом, який налічував до півтори тисячі чоловік. Мав у своєму підпорядкуванні бронепотяги, гармати, 24 кулемети. Полк Уварова відзначався високою дисциплінованістю. Звільняв від більшовиків м. Черкаси, ст. Бобринську⁴ та інші населені пункти, а від червоного Чигиринського полку Свирида Коцура – м. Чигирин.

У червні – липні 1919 р. на нараді в м. Медведівці вибраний Військовим отаманом Холодного Яру – командуючим з’єднаними силами Холодного Яру, до яких увійшов відділ самого Уварова в 1000 бійців та Медведівський курінь Василя Чучупака в 400 козаків і старшин. “Ідейного розходження між обома отаманами не було, – писав Сергій Полікша, – бо Чучупака боровся за незалежність України, а Уваров, хоч і не зовсім чисто балакав по-українськи, ставив за ціль боротьби незалежну українську державу вкупі з Кубанню”⁵. За версією С. Полікши загинув в околицях Холодного Яру (коло ст. Знам’янки) в бою проти більшовиків, вірогідно у липні 1919 р.

ЧУЧУПАК Василь Степанович

Народився 1894 р. в с. Мельники Чигиринського повіту Київської губернії. До Першої світової війни вчителював у с. Тимошівці Чигиринського повіту. В роки Першої світової – прапорщик царської армії. Після повернення з армії вчителював у с. Пляківці, а потім у с. Ревівці (нині Кам’янського району Черкаської області). У 1918 – 1919 роках – мельничанський сотник та медведівський курінний⁶. 10 квітня 1919 р. підняв повстання “проти комуни та Совітської влади за самостійність”, яке закінчилося невдачею⁷.

У 1919 – 1920 роках – командир полку гайдамаків Холодного Яру. Успішно воював проти біло-гвардійців, зокрема на початку січня 1920 р. брав участь у вигнанні їх із Черкас. За визнанням більшовицького історика Д. Кіна, “в районі Холодного Яра оперировал атаман Чучупак, здесь никакой деникинской власти не было”⁸. Організаційно підпорядковувався отаману Херсонщини і Катеринославщини Андрію Гулому-Гуленку. За свідченням Юрія Горліса-Горського, в “широко розвиненій бойовій організації Холодного Яру під проводом Василя Чучупака... цілковито панували українські націоналістичні настрої”.

12 квітня (за н. ст.) 1920 р., потрапивши на х. Кресельці (зараз с. Мельники Чигиринського району Черкаської області) в оточення червоного ескадрону, застрелився. Похований у рідному селі⁹. Могила збережена і впорядкована.

ЧУЧУПАК Петро Степанович

Народився 1885 року в с. Мельники Чигиринського повіту Київської губернії. Старший брат Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака. Закінчив церковно-приходську школу, потім – трирічну Голоківську двокласну учительську школу. Вчителював у с. Вербівці. Організував хор, драматичний гурток. Навчання продовжив у Київській консерваторії, яку успішно закінчив, набувши фаху вчителя

співів. Працював наглядачем 3-го Київського двокласного училища та міського училища № 1. Військове звання – прапорщик. У складі царської армії воював на Румунському фронті Першої світової війни. В 1919 – 1920-му роках – начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру. Арештований більшовиками 12 квітня 1920 р. Розстріляний у Черкаській (Смілянській ?) ЧК 10.

ДЕРКАЧ Іван Тимофійович

“Старшина військового часу, син селянина з-під м. Жаботина” 11. На початку 1920 р. – заступник Головного отамана Холодного Яру. Очолив Холодноряську організацію після смерті Василя Чучупака 12, найімовірніше, в квітні – травні 1920 року. Головний отаман Холодного Яру – до вересня (?) 1920 року. Станом на 8 вересня 1920 р. член – Окружного повстанського комітету (в Чигирині) 13. В 1921 р. заступник Головного отамана Холодного Яру. 4 серпня 1921 р. піддався на більшовицьку “амністію” 14. Подальша доля невідома.

ПЕСТУШКО Кость Юрійович (Степовий-Блакитний)

Народився 10 лютого 1898 р. в с. Ганнівці на Катеринославщині (зараз Петрівського району Кіровоградської обл.). Навчався в Олександрівському механіко-технічному училищі (нині Запорізький університет).

У Першу світову війну рядовим воював на Турецькому фронті. За хоробрість нагороджений двома Георгіївськими хрестами. Закінчив офіцерську школу в м. Горі. В ранзі підпоручика командував ротою на Західному фронті.

В 1919 р. – командир Середньодніпровської групи (2500 багнетів, 17 кулеметів), яка формально підпорядковувалася Нестору Махну. Учасник повстання проти Добровольчої армії. Збільшивши Середньодніпровську групу до 3000 бійців, перейменував її на Республіканське військо. Далі діяв самостійно. В 1920 р. – отаман Степової (Олександрійської) дивізії, яка нараховувала до 20 – 30 тисяч козаків і старшин. Один із керівників повстання весни – осені 1920 року. Діяв на Херсонщині, Катеринославщині, в Київській губернії, зокрема на Чигиринщині, в Холодному Яру. Після того, як дивізія об'єдналась із Холодноряськими збройними силами, Кость Блакитного 24 вересня 1920 р. на конференції повстанців у м. Медведівці обрано Головним отаманом Холодного Яру. В жовтні 1920 р., вирушивши в Катеринославську губернію на чолі Степової дивізії, склав із себе повноваження Головного отамана Холодного Яру.

9 травня 1921 р., потрапивши в оточення червоних, застрелився. Похований у рідному селі 15.

ГОНТА (ЛЮТИЙ-ЛЮТЕНКО Іван Макарович)

Народився 24 червня 1897 р. в Капустянському лісництві коло с. Товмача, що на Звенигородщині. Закінчив чотирикласну земську школу, згодом курси Паршина в Москві. Окрім диплому за 6 гімназійних класів, отримав із Московського учбового округу привітання як найкращий студент із математики. На фронті був придільний до 8-го Московського гренадерського полку. Закінчив Омську школу прапорщиків. Лютневу революцію зустрів на посаді помічника командира 12-ї роти 290-го полку, що дислокувався в Черкасах. У 1918 р. брав участь у боях проти більшовиків, зокрема коло станцій Гребінки та Бобринської (нині ст. ім. Тараса Шевченка). За Директорії Лютий-Лютенко був призначений командиром 25-го Черкаського куреня, що

дислокувався у Смілі. Служив у Запорізькій дивізії під командою Олександра Загородського. З 1919 р. – в повстансько-партизанському русі, отаман партизанського загону на Звенигородщині. Загін 500 – 800 козаків і старшин ¹⁶. Військове звання – сотник ¹⁷.

Обраний Головним отаманом Холодного Яру на нараді в с. Матвіївці наприкінці жовтня або в листопаді 1920 року ¹⁸. Бойові дії продовжував до осені 1922 р. В березні 1923 р. емігрував до Польщі. В с. Іванцевичах на Поліссі заснував Український еміграційний комітет, який розгорнув бурхливу культурницьку діяльність: ним були створені український хор, самодіяльний театр, українська школа... В м. Володаві-Підляській очолив Союз українських кооперативів. У м. Холмі був директором Кооперативного Союзу. На цій та на попередній посаді виявив себе талановитим підприємцем та щедрим меценатом української справи.

Під час Другої світової війни допомагав військовополоненим Червоної армії, зрозуміло, землякам, багато з них – за його протекцією – було звільнено з концтаборів. 4 червня 1942 р. заарештований гестапівцями. Відбув півроку тюрми в м. Люблін. Жив у м. Мюнхені (Німеччина), згодом – у м. Рабаті (Марокко, 1951 – 1957), пізніше – в США ¹⁹. Автор книги “Вогонь з Холодного Яру” (1986, Детройт). Помер у США 19 березня 1989 року. Похований на українському цвинтарі у Бавдн-Бруці ²⁰.

БОНДАРЧУК (інколи Бондарук) Микола Іванович

Прибув в Холодний Яр як представник уряду УНР. У січні 1921 р. в с. Цвітній на з’їзді отаманів Чигиринщини був “визнаний представником УНР”, а також “старшим” повстанського руху Чигиринського повіту. Об’єднав під своїм керівництвом всі партизанські загони Холодного Яру, сформував нову структуру: начальником штабу і відділу піхоти став Терещенко, командиром 1-го Холодноярського кінного полку був призначений Ларіон Завгородній, командиром 2-го Холодноярського кінного полку (недоформованого) – Пилип Хмара ²¹. Поранений у бою з 222-м червоним полком, розбитий у бою проти Латиської дивізії неподалік Черкас. Категоричний противник “амністії” ²². Зміщений на “районному з’їзді” за участю отаманів, старшин та інтелігенції у Цвітнянському лісі на вимогу отаманів Герасима Орла-Нестеренка й Отаманенка, які повідомили, що “Бондарчук присланий з-за кордону як простий інформатор і на організацію права не мав” ²³.

У липні 1921 р. оголошений на останньому з’їзді отаманів Холодного Яру поза законом через те, що в супереччі вбив отамана Терещенка ²⁴. Подальша доля невідома.

ТЕРЕЩЕНКО

Отаман Холодного Яру і Чорного лісу. Співпрацював з отаманом Пилипом Хмарию, діяв переважно в районі Чорного лісу (с. Цвітна). В грудні 1920 р. під час невдалої спроби холодноярців пробитися за р. Збруч (на “польський бік”) керував штабом об’єднаного повстанського загону ²⁵. У січні 1921 р. на з’їзді отаманів Чигиринщини в с. Цвітній призначений начальником Холодноярського повстанського штабу (начальником штабу Право-лівобережного окружного повстанського комітету) ²⁶. Вбитий у травні 1921 р. в Чутянському лісі Головним отаманом Холодного Яру Миколою Бондарчуком.

ПЕТРЕНКО Іван

“Петлюрівський офіцер у свій час амністований Советською владою” 27. Командир Першого (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру в 1920 р. “Інтелігентний селянин, старшина”. В 1920 р. (очевидно, у першій половині вересня) після поранення Івана Деркача – командир Холодноярської “бригади” 28.

В 1921 р. (принаймні, в червні – липні) – голова Холодноярського окружного штабу, Головний отаман Холодного Яру (заступники: Деркач і Чучупак – Олексій чи Семен) 29. Піддався на “амністію” (вдруге) 4 серпня 1921 р. 30. Подальша доля невідома.

ЧУЧУПАК (Семен або Олекса)

Семен Чучупак родом із с. Мельників Чигиринського повіту Київської губернії. Двоюрідний брат Василя, Петра та Олекси Чучупаків. За фахом вчитель. Військове звання – прапорщик (?). 1921 року – заступник голови Холодноярського окружного штабу, який очолював Іван Петренко. Піддався на “амністію” 4 серпня 1921 р. 31. Подальша доля невідома.

НЕСТЕРЕНКО-ОРЕЛ Герасим

У повстанському русі, принаймні, з 1919 року. Організаційно підпорядковувався отаману Катеринославщини і Херсонщини Андрію Гулому-Гуленку. Організатор Єлисаветградсько-Олександрійського повстанку. Уповноважений представник командуючого Південної (Першої) групи генерала-хорунжого Армії УНР Андрія Гулого-Гуленка в Єлисаветградському повіті. Військове звання – полковник 32. На “районному з’їзді” за участю отаманів, старшин та інтелігенції в Цвітнянському лісі наприкінці травня (в червні?) 1921 р. обраний керівником Першої Холодноярської округи 33. В першій половині липня 1921 р. на Право-лівобережному окружному з’їзді, що відбувся в Холодному Яру в районі Гайдамацького шпиля, обраний командуючим військами Холодноярської округи 34.

Герасим Нестеренко мав під своїм керівництвом постійний відділ у 150 старшин і козаків, “ця кількість була завжди при ньому, – зазначав сотник Іван Лютий-Лютенко у звіті “Про організацію в Холоднім Яру”. – Старшин було чоловік до 15 (п’ятнадцяти), а решта козаків... Полковник Нестеренко був залишений отаманом Гулим, і от нього отримував накази, які передавав остальним партизанам, котрі йому підлягали” 35. В час керівництва Нестеренка-Орла до Холодноярської організації, зазначав отаман Гонти (Лютий-Лютенко), окрім його особистого загону Головного отамана, належали відділи Завгороднього, “Хмари I, Хмари II” 36, Чорного Ворона, Гонти, Іванова. Були налагоджені зв’язки також з отаманами Семеном Заболотним, Петром Дерещуком, Трохимом Голим, “організацією білих”, з якою тримав контакт Чорний Ворон... 37

“Склад отаманів був всякий, – писав Гонти, – були такі, котрі цілком виконували свої обов’язки як слід, а були такі, що робили це, не вміючи” 38. І далі уточнює, що з приходом до керівництва Нестеренка-Орла і ці, невмілі отамани, стали діяти організовано і дисципліновано 39.

В доповненні “До доповіді про організацію Холодного Яру” сотник Гонти (Лютий-Лютенко) дав таку оцінку Холодноярській організації під керівництвом отамана

Нестеренка-Орла: “В 1921 році в червні місяці організація “Холодного Яру” – ядро на чолі з Нестеренком – доходила до кількості 120 козаків і старшин. В цей час організація, ядро акцій не проводить, а налагоджує свої зв’язки з своїми ячейками і організацією на містах. Ця організація охоплювала такі повіти: Олександрійський, Єлісаветградський, Звенигородський, частина Уманського, в Чигиринському існувало ядро цієї організації, в Звенигородському – філія цієї організації під командуванням Чорного Ворона і Гонти. В Чигиринському, Олександрійському і Єлісаветградському – організації з філіями під керуванням Завгороднього, Хмари 1, Хмари 2, Іванова (котрі відомі мені), Уманщина – Дерещук. Силою були ці відділи в залежності від умов, при яких приходилось оперувати, то збільшувались, то зменшувались, але ж в подібному складі було не менше 5 старшин + 20 і козаків 30. Всі ці організації мали зв’язок між собою через людей-селян, а також мали зв’язок через своїх довірених з отаманом Нестеренко, останній мав зв’язок з отаманом Гулим, звідки одержував накази” 40.

Іван Гонта не згадав звенигородського отамана Семена Гризла, вереміївського ватажка Івана Савченка-Нагірного та олександрійського отамана Сергія Захарова, які підпорядковувалися Холодноярській організації. Про головну мету і засоби її реалізації сотник Гонта висловився так: “Головною задачею (яку ставив полковник Нестеренко) було підготувати людність до загального повстання – заснованням маленьких повстанчих відділів – на селах, яких задача була агітація за повстанців і поширювати від себе повстанчу організацію вербуванням... до своїх відділів. В цьому районі було засновано відділів на волость 2 – 3... Ці відділи було заснувати не тяжко, тому що селяни йшли назустріч... Організаційна праця продовжувалась до виїзду мого... Відділи (...) робили наскоки на установи, а также (на) частини Червоної Армії. Організація продовжувалась конспіративно... Нестеренко – отаман – людина чесна, ідейна, не погромщик” 41.

Як виглядав Герасим Нестеренко? “35 років, високого зросту, шатен, обличчя видовжене (“продолговатое”), худе, голене, плечі середні... худий” 42.

Нестеренко-Орел керував Холодноярською організацією принаймні до 23 квітня 1922 року 43 – саме цією датою завершує свій звіт отаман Гонти.

ОТАМАНЕНКО Сергій

Член Холодноярського повстанкому (1920 – 1921 рр). В першій половині липня 1921 р. на Право-лівобережному окружному з’їзді, що відбувся в Холодному Яру в районі Гайдамацького шпиля, обраний членом Право-лівобережного окружного повстанського комітету та начальником штабу військ Холодноярської округи 44.

Остання відома звістка про нього стосується кінця серпня 1921 р. “Отаманенко розповідав, – згадував член Холодноярського повстанкому Григорій Яковенко, – що він за три роки лісового життя до того виснажився від голоду і холоду, що коли б була впевненість, що совєтська влада дасть вільне існування і не дивитиметься на нього як на бандита, він більше б нічого не хотів... (Отаманенко) страшно розчарувався в людях, які всі зробилися шкурниками...” 45.

“Так що, – казав Отаманенко, – я з’явлюсь (тобто, здамся. – Р.К.), хай би і загрожувала смерть, оскільки для мене тепер після цього важкого жаху важко прожити в такому стані навіть два дні... Хочу жити – ось моє кредо...” 46.

Подальша доля невідома.

ЗАВГОРОДНІЙ Ларіон Захарович

Справжнє прізвище Загородній. Народився 16 березня 1897 р. в с. Кошарки (Юзефівка) Златопільської волості Чигиринського повіту Київської губернії. Нерухомістю не володів, батьки землі не мали, вирощували хліб на орендованій землі. Закінчив церковно-приходську школу. Під час Першої світової війни служив у 241-му Пензенському запасному полку. Згодом перевівся в 32-й Сибірський полк, де до січня 1917 р. служив підпрапорщиком у кінній розвідці. На фронті був отруєний газами. Восени 1917 р. демобілізований за станом здоров'я і відправлений у безстрокову відпустку додому.

В листопаді – грудні 1918 р. разом зі збільшовиченим матросом Поліщуком та “велікоросом” Даніловим створив повстанський загін (500 селян). У серпні 1919 р. під час денікінської окупації зібрав загін у 25 шабель і почав оперувати в районі Златополя. В час більшовицької окупації вступив до загону Дорошенка і Цвітковського. Під час Знам'янського повстання 1920 року влився до повстанського загону Василя Кваші. Оперували в Нерубаївському лісі та його околицях. Коли на їхній терен прийшла 1-а Олександрійська (Степова) дивізія під керівництвом Костя Блакитного, Завгородній і Кваша приєдналися до неї. Близько трьох місяців Завгородній служив значковим у Степовій дивізії. Коли степовики в другій половині жовтня 1920 р. відійшли на південь, Завгородній залишився воювати в рідній місцевості, влившись до загону Пилипа Хмари, де був чотовим. 1921 року – командир 1-го Холодноярського кінного полку. Оперував у Чигиринському, Олександрійському, Єлисавет-градському та інших повітах. У жовтні 1921 р. об'єднав під своїм керівництвом загони Мефодія Голика-Залізняка та Архипа Бондаренка ⁴⁷.

У 1922 р. – керівник Холодноярської організації, до складу якої входили: Чигиринський полк Мефодія Голика-Залізняка, Чорноліський полк Дениса Гупала, Лебединський полк Чорного Ворона ⁴⁷. Як виглядає, паралельно існувала підпільна українська організація під проводом Герасима Нестеренка-Орла.

Арештований 29 вересня 1922 р. у Звенигородці на інспірованому чекістами “з'їзді отаманів”. Під арештом перебував у Лук'янівській в'язниці м. Києва. Ось уривок “Висновку в справі №446/7971”: “...1. Ат. Завгородній с начала 1919 г. начинает вести партизанско-бандитскую работу... Действия Завгороднего не самостоятельны, он работает по указаниям и инструкциям закордонного петлюровского штаба...”. Далі перераховуються бої, в яких отаман брав участь, зокрема бої “с Красными войсками” під селами Тиліткою, Хайківкою, Пастирським, Бовтишкою, Розумівкою, Матвіївкою, під Лебединським монастирем (у березні 1921 р.), нескінченні бої в квітні 1922 р., зупинка поїздів між ст. Цибулевим і Фундукліївкою в квітні – травні 1922 р., “сопровождавшиеся зверскими убийствами”, зупинка потягу на ст. Хирівці в червні 1922 р., бій у с. Федварі, вбивства комнезамівців, міліціонерів, комуністів та комсомольців цього села, зупинка потягу на ст. Фундукліївці в серпні 1922 р., “целый ряд зверских убийств, расстрелов, грабежей и поджегов – вот вкратце “революционная” деятельность атамана Завгороднего” ⁴⁹.

2 лютого 1923 р. Надзвичайна сесія Київського губернського трибуналу винесла смертний вирок Ларіону Завгородньому. Загинув 9 лютого 1923 року під час повстання в Лук'янівській в'язниці ⁵⁰.

ЧОРНИЙ ВОРОН (Лебединський)

Справжнє прізвище Іван Якович Черноусов. Отаман Звенигородщини і Холодного Яру. За оцінкою ворога, Чорний Ворон – “непримиримо хитрый и тупой враг”⁵¹. 1921 року загін добре озброєних 150 піших і 25 кінних з 1 кулеметом⁵² діяв у Черкаському, Чигиринському повітах, зокрема в Холодному Яру та лісі Чута, а також на Звенигородщині, в Лебединських та Шполянських лісах, у районі сіл Товмач і Водяне, Виноградського монастиря, Мліїва, м. Городища, Білозір’я, м. Сміли...

В 1922 р. Лебединський полк Чорного Ворона входив до складу Холодноярської організації⁵³. На той час Холодноярська організація під проводом Ларіона Завгороднього нараховувала три полки, їхні отамани (Чорний Ворон, Мефодій Голик-Залізник, Денис Гупало) фактично були заступниками голови, а оскільки 29 вересня 1922 р. чекісти заарештували Л. Завгороднього, М. Голика-Залізника і Д. Гупала, то керівником Холодноярської організації (ніким не обраним) став *de facto* Чорний Ворон. У 1922 р. він оперував у районі Знам’янки, Білозір’я, Товмача, Шестаківки, Єлисаветграда, Златополя і безпосередньо в Холодному Яру. Політичне гасло Чорного Ворона: “Бий комуністів і кацапів”⁵⁴. Сексот так описував його: “Чорний Ворон – високого роста, черная длинная борода, длинные волосы до плеч, глаза черные, выражение лица суровое, серьезное, политически грамотен, сын крестьянина, одет в защитном, пишет стихи и украинские песни, называет себя поэтом”⁵⁵.

В оперативному зведенні Кременчуцького штабу ЧОН за 8 листопада 1922 р. зазначається, що Чорний Ворон вбитий 29 жовтня 1922 р. біля с. Москаленки в 25 км від Сміли, а труп його буцімто опізнали селяни й “амністовані бандити”⁵⁶. А в “Доповіді про політичний стан Черкаського округу з 1926 р.”⁵⁷ стверджується, що загін Чорного Ворона “ліквідований 6 червня 1925 р.”⁵⁸.

Висновки

Як бачимо, вище військове керівництво Холодного Яру у 1917 – 1922 роках не надто дбало про чітке визначення посад, які обіймало, а також практично не залишило по собі спогадів, продовживши сумну традицію козаччини, яка вміла воювати та не дуже переймалася написанням хронік. Винятком став Іван Лютий-Лютенко, єдиний із Головних отаманів Холодного Яру, який написав книгу спогадів “Вогонь з Холодного Яру” (1986, Детройт), та й то зробив це надто пізно, через понад 60 років після завершення боротьби, коли багато чого забулося або й деформувалося в пам’яті. І це при тому, що серед вищого керівництва Холодного Яру було достатньо багато вчителів (наприклад, Олекса, Василь, Петро та Семен Чучупаки). Завдяки сотнику Івану Лютому-Лютенку, а також підхорунжому Чорноліського полку Михайлові Дорошенку, автору мемуарів “Стежками холодноярськими”; Якову Водяному, який опублікував кілька своїх згадок про Вільне Козацтво та партизанку в Холодному Яру, і, зрозуміло, Юрію Горлісу-Горському ми й маємо наш, український, погляд на боротьбу в Холодному Яру. Та все ж, чи не основний масив інформації зберіг для нас ворог, який більш детально фіксував події та імена “бандитів” – насправді героїв Національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Прикро, але історію власного народу знову вивчаєш за хроніками противників – колись поляків, тепер – росіян.

На завершення цієї навмисно лаконічної роботи хотів би звернутися до вже цитованого документу – звіту отамана Гонти (Лютого-Лютенка), який характеризує

структуру й ідеологію Холодноярської організації. Отаман Гонта зазначав, що “у кожного отамана були люди видаючі, котрі улаштовували справу як інформаційну, так і військову” 59. До категорії видатних особистостей Гонта зараховував і самих отаманів. На жаль, каже він, таких людей “була дуже мала кількість” 60. Найпевніших людей, “кадру”, яка становила ядро загону було: “старшин от п’яти (5) і до двадцяти (20), а козаків от тридцяти (30) і більше. Це все залежить від фронту партизанського руху” 61.

Далі Гонта зауважує, що всі “кадрові” старшини і козаки “були настроєні войовниче проти ворогів. Ціком захищали українські інтереси і старались провадити їх в життя: мова уживалась рідна кождим. Мета всіх їдна – здобути державу рідну... Партизани з населенням їшли рука об руку, скажу так: щоб населення не підтримувало повстанців, то таких не їснувало би. Всі прихильно ставились до повстанців, помагали, в скрутний мент ховали і допомагали військам, а також хлібом (і) зброєю, як такава у них була. Трапляються в отрядах ще і поляки, і кацапи, но це рїдко...” 62 Що ж стосується “населення польського і кацапського”, то до них ставлення було таким же “як до своїх”, головне, щоб вони не підтримували більшовицьку владу 63.

“Жидївського населення в загонах не зустрічається зовсім, – писав далі Гонта, – до їх відношення лояльне, де котрі жиди їдуть назустріч повстанцям. Ранїше були випадки, що повстанці робили погроми і убїйства, но тепер цього не зустрічається, хїба що тїльки дійсні бандїти... то за це партизани не відповїдають. Борьбу ведуть повстанці з кождим їдущїм проти його з рушницею. Як отамани, так і їхні прихильники, дуже гарно відносяться до того народу, котрий співчуває... їде назустріч. Всі повстанці настроєні вороже до росїян, лічать (їх) першими ворогами – бачивши їхне нахабство і шкуродерство...

Органїзація “Холодного Яру” у населення користується повною допомогою. В зазначеному районї (все) організовано так, що наколи б був фронт, то в ньому вибухнуло б загальне повстання” 64.

Закїнчує свій звіт отаман Гонта запевненням, що (станом на другу половину квітня 1922 р.) весь район Холодноярської організації стоїть на засадах УНР.

Як бачимо, хоч офіційно УНР була безвладною на українській території від 21 листопада 1920 р. – дня переходу Збруча, влада її в Україні ще їснувала. І хай вона їснувала переважно в нічний час і в глухих закутинах української землі – лісах, болотах, дніпровських островах, віддалених хуторах і селах – вона змушувала окупантів рахуватися з собою.

Останніми представниками влади Української Народної Республіки були отамани – і Батьківщина мусить сказати про них вдячне слово.

Джерела, примітки:

1. *Мироненко Г.* Родина Чучупаків. Героїзм і трагедія Холодного Яру. –Київ: Незборима нація, 1996. – С. 52.
- 2, 14, 30, 31. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 163.
3. ДАЧО. – Р – 529, оп. 1, спр. 22, арк. 231.
4. Тепер станція ім. Тараса Шевченка.

5. *Полікша С.* Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру в 1919 році // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 5. – С. 16 – 18.
6. *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 441 – 442.
7. ДАЧО. Ф. Р – 529, оп. 1, спр. 10, арк. 40 – 42.
8. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 449.
9. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 452 – 453.
10. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 441, 442, 453.
- 11, 12. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. – Львів: Червона Калина, 1994. – С. 63.
13. ДАПО. – Ф. Р – 2048, оп. 1, спр. 154, арк. 143.
15. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії (збірник документів і спогадів) та вказані там джерела. – Київ: Незборима нація, Просвіта, 1997.
- 16, 19. *Лютій-Лютенко Ю.* Вогонь з Холодного Яру (спогади). – Детройт, 1986. – С. 11 – 139.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 30 зв. Надав П. Стегній.
18. *Дорошенко М.* Стежками холоднороськими (спогади). 1918 – 1923. – Філадельфія, 1973. – С. 159.
20. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 145.
- 21, 22, 26. ДА СБУ. – Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 1, арк. 163 – 164.
23. ДА СБУ. – Арх. 1136, спр. 444/7971, арк. 78 – 79 зв.
24. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 475.
25. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 281.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 208 – 209.
28. *Горліс-Горський Ю.* Названа праця. – С. 194.
29. ДАПО. – Ф. Р – 1189, оп. 2, спр. 8, арк. 38.
32. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27. Надав П. Стегній.
33. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 473.
34. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 475.
35. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27, 27 зв., 28. Надав П. Стегній.
36. Один із них був Пилип Хмара з с. Цвітної.
- 37, 38, 39. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27 зв. Надав П. Стегній.
40. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 30. Надав П. Стегній.
41. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 30, 30 зв. Надав П. Стегній.
42. З протоколу допиту Івана Івановича Коваленка від 22 – 23 квітня 1922 р., яке провів “начбандчасти ЕУГПО по разработ. делу № 169”. З архіву Р. Ковалю.
43. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 30 зв. Надав П. Стегній.
44. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 475.
- 45, 46. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 479.
47. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 218 – 226.
48. ДАПО. – Ф. Р – 7473, оп. 1, спр. 113, арк. 760.
49. ДА СБУ. – Арх. № 1136, спр. 446/7971, арк. 193 – 194.
50. *Коваль Р.* Названа праця. – С. 238 – 240.
51. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 208 – 209.
52. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 189.
53. ДАПО. – Ф. Р – 7473, оп. 1, спр. 113, арк. 760.
54. ДАПО. – Ф. Р – 7173, оп. 1, спр. 112, арк. 108.
55. ДА СБУ. – Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 3, арк. 95, зв. 96.

56. ДАПО. – Ф. Р – 7173, оп. 1, спр. 112, арк. 152.

57. ДАЧО. – Ф. Р – 184, оп. 1, спр. 48, арк. 20 – 22.

58. Якщо полковник Нестеренко-Орел продовжував діяти в другій половині 1922 р. та в наступні роки на території Холодного Яру, то внесення мною лебединського отамана Чорного Ворона до складу вищого військового керівництва Холодного Яру помилкове, бо отаман Нестеренко-Орел був останнім із Головних отаманів Холодного Яру, обраним на представницькому з'їзді.

59, 60, 61. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27 зв. Надав П. Стегній.

62, 63. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27 зв., 28. Надав П. Стегній.

64. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 28, 28 зв. Надав П. Стегній.

Історіософічні думки

Історик не той, хто вивчає минуле, а той, хто воскрешає його.

Не історичні поразки нації страшні, а її небажання взяти реванш.

Народ сприймає ідеї крізь призми постатей героїв і вождів.

Найплodючіша та земля, яка родить героїв.

Істина історії – в її творцях.

Кожна нація вартує стільки, скільки вона готова заплатити за свою свободу.

Найголовніше в будь-якій ідеї – це люди, які її сповідають.

Ідеєю володіє той, ким володіє ідея.

Ніщо не завершується, навіть минуле.

Народ, якого позбавили власної історії, – найбільш знедолений.

Історія зобов'язує не лише знати, але й творити її.

Незнання законів історії не звільняє від історичної відповідальності.

Академічна історія – це музей скам'янілих фактів, лише під пером письменника вона оживає.

Нація – це народ, свідомий своєї історичної місії.

Вождь керується історичною, а не правовою відповідальністю.

Немає почуття Батьківщини у тих, хто не знає її історії.

Сучасність замінована минулим.

Історичні рахунки, не пред'явлені до сплати, не будуть сплачені.

Чим більше жертвуєш заради Батьківщини, тим сильніше любиш її.

Ідеали живуть, поки люди за них помирають.

Життя героїв не завершується після їх смерті.

Історик може помилятися в деталях, головне – не помилитись у висновках.

Майбутнє належить переможцям.

Андрій КОВАЛЬ